

Een patriot in Parijs

Een inleiding op het reisverslag dat Pieter van Beest in 1804 schreef

Masterthesis Maatschappijgeschiedenis

Maranne van der Linden

Een patriot in Parijs

Een inleiding op het reisverslag dat Pieter van Beest in 1804 schreef

Masterthesis Maatschappijgeschiedenis

Faculteit Historische en Kunstwetenschappen

Erasmus Universiteit Rotterdam

Naam student: Maranne van der Linden

Studentnummer: 283411

E-mailadres: maranne_vdl@hotmail.com

Adresgegevens: Almsvoetstraat 9, 3312 PA DORDRECHT

Telefoonnummer: 06-48316832

Begeleidend docent: Arianne Baggerman

Januari 2009.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Hoofdstuk 1 Inleiding	4 - 6
Hoofdstuk 2 Portret van een patriot	7 - 13
2.1 Een patriot wordt geboren	7
2.2 De Frans-Bataafse tijd in Nederland	10
2.3 Conclusie	13
Hoofdstuk 3 Frankrijk in de tijd van Pieter van Beest	14 - 20
3.1 Frankrijk aan de vooravond van de Revolutie	14
3.2 De Franse Revolutie	15
3.3 Eigentijdse kennis van Frankrijk in de Republiek	17
3.4 Conclusie	20
Hoofdstuk 4 Reizen in de vroegmoderne tijd	21- 32
4.1 Landschap en inrichting	21
4.2 Wegen en vervoer	24
4.3 De kroeg en de herberg	27
4.4 Grenzen en Controles	29
4.5 Conclusie	31
Hoofdstuk 5 Schrijven over reizen	33 - 40
5.1 Redenen om te reizen	33
5.2 Schrijven voor de reiziger	35
5.3 Kenmerken van reisverslagen	37
5.4 De auteurs van reisverslagen	38
5.5 Conclusie	40
Hoofdstuk 6 Dag register van ons reisje naar Parijs	41 - 84
6.1 Index op het reisverslag	41
6.2 Transcriptie van het reisverslag	45
Hoofdstuk 7 Conclusies	91 - 95

7.1 Pieter van Beest naar Parijs	91
7.2 Plaatsing van het reisverslag van Pieter van Beest	92
7.3 Aanbevelingen	94
Dankwoord	96
Gebruikte bronnen	97 - 100
Boeken en artikelen	97
Archiefbronnen	99
Internetbronnen	99
cd-roms	100
Bijlagen	101 - 103
Bijlage 1 Panoramakaart van Parijs	101
Bijlage 2 Schets van de plattegrond van Parijs	102
Bijlage 3 Gegevens reisverslag	102
Bijlage 4 De route naar Parijs	103

Hoofdstuk 1

Inleiding

Pieter van Beest is 56 jaar oud wanneer hij in 1804 naar Parijs reist. Samen met zijn vriend Albertus van Epenhuizen en diens vrouw en zoon brengt hij enige tijd in de stad door. Van de reis maakt Pieter van Beest een verslag dat de tand des tijds doorstaat en zich ruim twee eeuwen later bevindt in het gemeentearchief van Dordrecht. Het verslag is onderdeel van de collectie Blussé, een familiearchief. Het is in deze collectie terecht gekomen doordat de familie Blussé verwant is aan de familie Van Beest; een kleindochter van Pieter's broer Izaak trouwt met Adolph Blussé, een telg uit de bekende uitgeversfamilie Blussé.¹ Aangezien Pieter van Beest zelf geen nakomelingen heeft, erft deze Jacoba Holle onder andere zijn reisverslag wanneer haar oudoom in 1828 overlijdt.

Eeuwenlang ligt het reisverslag van Pieter van Beest in het archief. Geduldig ligt het te wachten op iemand die het historisch belang ervan inziet. Dan, op de drempel van de eenentwintigste eeuw, ontdekt Arianne Baggerman het reisverslag wanneer zij haar promotieonderzoek doet naar de familie Blussé. Het reisverslag van Pieter van Beest is echter niet van vitaal belang voor haar onderzoek en verdwijnt weer in de archiefdoos. Weer wacht het. Dan, in de zomer van 2007, wijst mevrouw Baggerman mij op het reisverslag van Pieter van Beest. Het reisverslag zal in de loop van het jaar zeer regelmatig zijn veilige verblijfplaats, de archiefdoos, verlaten, want het staat centraal in mijn afstudeeronderzoek. Het verslag biedt een groot aantal aanknopingspunten voor historisch onderzoek: Pieter van Beest schrijft over kunst, cultuur en wetenschap, maar ook over reizen en verblijven. Daarnaast refereert hij regelmatig aan politieke gebeurtenissen.

De invalshoek van mijn afstudeeronderzoek is het introduceren van het verslag dat Pieter van Beest in 1804 schreef over zijn reis naar en verblijf in Parijs. De masterthesis die hier voor u ligt, vormt de weerslag van wetenschappelijk onderzoek. Ik wil er echter meer mee bereiken dan simpelweg laten zien dat ik het doen van onderzoek beheers: door de transcriptie van het reisverslag en de inleiding daarop, wil ik het verslag ontsluiten voor verder onderzoek. Hoewel Pieter van Beest mooie en uitgebreide beschrijvingen geeft van de paleizen en pleinen in Parijs en hij diverse kerken, scholen en ziekenhuizen bezoekt, beperk ik de scriptie tot de politieke context van de Frans-Bataafse tijd en de persoonlijke context van Pieter van Beest. Ik ben van mening dat deze onderwerpen in het reisverslag het minst vanzelfsprekend zijn voor de hedendaagse lezer, en daarom een nadere introductie behoeven. Voor Pieter van Beest waren juist deze onderwerpen vanzelfsprekend; hij heeft er daarom slechts terloops aandacht aan besteed. Deze lacune wil ik graag opvullen.

Door het introduceren van Pieter van Beest en de politieke situatie in zijn tijd en natuurlijk door aandachtig te lezen wat hij zelf geschreven heeft in zijn verslag, kan ik de vraag beantwoorden

¹ Voor meer informatie over de familie Blussé: Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw* (Dordrecht 2001).

waarom Pieter van Beest naar Parijs reisde in 1804. Daarnaast zal deze thesis ook voorzien in een antwoord op de vraag op welke wijze het reisverslag dat Pieter van Beest in 1804 schreef in te passen in de literatuur over reizen en reisverslagen. Samen vormen deze vragen één hoofdvraag die uiteenvalt in een empirisch deel en een theoretisch deel: waarom reisde Pieter van Beest naar Parijs in 1804 en op welke wijze is het verslag dat hij van deze reis schreef in te passen in de literatuur over reizen en reisverslagen?

Om deze vraag te beantwoorden, wordt per hoofdstuk een deelonderwerp behandeld. Hoofdstuk twee schetst een portret van Pieter van Beest en de politieke context in de Republiek. Hoofdstuk drie geeft vervolgens een overzicht van Frankrijk en Parijs rond het jaar 1800. Deze hoofdstukken zijn vooral van belang voor het beantwoorden van het empirische deel van de hoofdvraag. Daarna komt in hoofdstuk vier het reizen in de vroegmoderne tijd aan de orde. Hoofdstuk vijf behandelt vervolgens het schrijven over reizen en vormt samen met hoofdstuk vier een historiografisch debat, waarin het theoretische deel van de hoofdvraag wordt beantwoord. De hoofdstukken twee tot en met vijf hebben elk dezelfde opbouw: in een korte inleiding wordt het deelonderwerp geïntroduceerd en uitgelegd welke stappen er nodig zijn om tot een conclusie over het onderwerp te kunnen komen. Daarna volgt een aantal paragrafen waarin deze stappen gezet worden. In een conclusie wordt per hoofdstuk aangegeven wat de bevindingen zijn met betrekking tot het deelonderwerp dat in dat hoofdstuk is behandeld. Hoofdstuk zes bestaat uit een geannoteerde transcriptie van het handgeschreven reisverslag. Naar dit hoofdstuk wordt in de andere hoofdstukken al regelmatig verwezen en het draagt in feite de hele scriptie: zonder het reisverslag van Pieter van Beest was die er niet geweest. Hoofdstuk zeven tenslotte is een concluderend hoofdstuk.

Om een inleiding te schrijven op het reisverslag van Pieter van Beest, is vanzelfsprekend méér nodig aan bronnen en literatuur dan het verslag alleen. Daarom heb ik dankbaar gebruik gemaakt van ander archiefmateriaal dat het gemeentearchief te bieden had over Pieter van Beest. Onder andere een verslag van een ontmoeting die hij als lid van de schutterij had met de Dordtse burgers heeft mij geholpen een beeld te reconstrueren van Pieter van Beest en zijn achtergrond. Voor de historiografie heb ik gebruik gemaakt van diverse boeken en artikelen over reizen en reisverslagen, waarbij vooral *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* van Antoni Maczak en het artikel ‘Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19de eeuw’ van Rudolf Dekker interessante informatie verschaften.² Daarnaast heb ik diverse literatuur geraadpleegd over de politieke situatie in Europa rond het jaar 1800. Het vermelden waard is de bundel *Vrijheid of de dood – la Révolution française vue des*

² Antoni Maczak, *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 1998) en Rudolf M. Dekker, ‘Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw’ www.egodocument.net/REISCONF.htm.

Pays-Bas 1789-1798, dat een eigentijds beeld geeft van de Franse Revolutie, gezien door Nederlandse ogen.³

De literatuur en de bronnen heb ik voornamelijk kwalitatief onderzocht. Het aandeel kwantitatief onderzoek is te verwaarlozen en betreft alleen het simpelweg tellen van aantallen reisverslagen. Het onderwerp van de scriptie leent zich bij uitstek voor een kwalitatieve benadering, omdat het een case-study betreft. Hierdoor is het mogelijk dieper in te gaan op de transcriptie, zonder dat daarbij de wetenschappelijke aard van het onderzoek in het geding komt.

³ Willem Frijhoff et al. (eds.), *Vrijheid of de dood – la Révolution française vue des Pays-Bas 1789-1798* (Amsterdam 1989).

Hoofdstuk 2

Portret van een patriot

Van Pieter van Beest zijn niet alleen reisverslagen bewaard gebleven, maar ook diverse andere zaken. Deze variëren van een testament tot een verslag van een spannende dag met de Schutterij en een eed van afkeer van stadhoudelijk gezag, aristocratie, regeringloosheid en federalisme. Voldoende materiaal dus om hiermee een portret van Pieter van Beest te schetsen: wie is Pieter van Beest? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is het belangrijk zicht te hebben op de omgeving van Pieter van Beest. In welke kringen verkeerde deze man? Hoe was de politieke situatie in Nederland in de tijd van Pieter van Beest?

2.1 Een patriot wordt geboren

Op de eerste dag van het jaar 1748 is het feest in huize Van Beest: moeder Pieterella Vermander en vader Hermanus van Beest worden verblijd met de geboorte van Pieter.⁴ Hij zal de jongste zoon blijven in de rijke kinderschaar van de wijnhandelaar en zijn vrouw. Van de tien oudere broers en zussen van Pieter overlijden er vier voordat ze de wieg zijn ontgroeid. Pieter en zijn drie broers en drie zussen, van wie de oudste zeventien jaar ouder is dan hij, groeien op in Dordrecht. Pieter van Beest bezoekt de lagere school en begint in 1761 aan het gymnasium, ook wel de latijnse school genoemd.⁵ Pieter's woonplaats Dordrecht bezit al eeuwenlang het stapelrecht. Dit houdt in dat alle goederen die de stad passeren eerst in de stad moeten worden opgeslagen en te koop moeten worden aangeboden. De stad is daarom voor een handelaar een uitstekende vestigingsplaats, want deze bevindt zich in een bevoorrechte positie ten opzichte van handelaren buiten de stad. Het gaat het gezin Van Beest dan ook voor de wind en vader Van Beest kan de hulp van zijn zoon waarschijnlijk goed gebruiken, wanneer deze in 1763 het gymnasium na twee jaar les verlaat, net als zijn vriend en naamgenoot Pieter Blussé.⁶ Pas in 1795 zal het stapelrecht worden afgeschaft en komt er serieuze concurrentie van buiten de stad gevestigde wijnhandelaren.⁷ Hoewel de familie Van Beest daar ongetwijfeld niet blij mee was, was hun kostje gekocht. Het gezin Van Beest had zich al ruim voor 1795 een plaats weten te veroveren tussen de burgerlijke elite van de stad.

Pieter van Beest zal zich ontpoppen tot een progressief burger. Zijn geboortjaar 1748 is toevallig ook het jaar waarin de kiem van het monsterverbond tussen regenten en progressieve burgerij gelegd wordt, een beweging die meestal de patriottenbeweging wordt genoemd. Na diverse

⁴ Gemeente Archief Dordrecht (hierna afgekort als GAD), Liste civique. Archiefnummer 4: de tijd van de Bataafse Republiek. Inventarisnummer 169, kanton 1, sectie 2. Hermanus van Beest wordt ook wel geschreven als H.P. van Beest, Hermannus van Beest en Herman van Beest. Pieterella Vermander wordt ook geschreven als Pieterella van Mande.

⁵ GAD, Curatoren van het gymnasium te Dordrecht, inv. 94, fol. 15 e.v.

⁶ Ibidem.

⁷ J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht I* (Schiedam 1987) 356.

oorlogsdebâcles was het vertrouwen in stadhouder Willem IV flink gedaald. Vanuit de burgerij gingen stemmen op voor meer democratie en het inperken van de voorrechten van de zittende regenten. Onder druk van de Amsterdamse burgers doet Willem IV dan ook enkele toezeggingen, die hij echter weer intrekt zodra hij Amsterdam veilig en wel heeft verlaten.⁸ De stadhouder kan dan ook niet langer rekenen op de sympathie van de burgerij. Als Willem IV in 1751 overlijdt, groeit Pieter van Beest op in een Republiek die onder leiding staat van regentes Anna van Hannover. Deze weduwe van de stadhouder regeert zolang haar zoon daarvoor nog te jong is. Het lukt haar en de latere stadhouder Willem V niet om de Republiek in het gareel te houden en het gemor van de burgers neemt in omvang en heftigheid toe. Hoewel hun economische macht toeneemt, blijven bestuurlijke invloed en democratie vooralsnog een droom. Als tijdens de Vierde Engelse oorlog (1780-1784) blijkt dat de Republiek geen partij is voor Engeland, is het hek van de dam. Stadhouder Willem V heeft jarenlang bezuinigd op de vloot van de Republiek en daarop wordt hij nu genadeloos afgerekend.⁹ De patriotten kijken met belangstelling naar de vrijheidsstrijd in Noord –Amerika, die uitloopt op de zelfstandigheid van de Verenigde Staten van Amerika. Naast de vrijheidsstrijd trekken ook de afzetmogelijkheden aan de overkant van de Atlantische Oceaan de aandacht van de handelaren in het patriottisch gezelschap.¹⁰ Zo wordt de patriottenbeweging een mengeling van progressieve regenten en burgers met handelsbelangen.

Het pamflet ‘Aan het volk van Nederland’ is in 1781 koren op de molen van de patriotten. Dit pamflet wordt aanvankelijk anoniem gepubliceerd, maar al snel wordt duidelijk dat Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol de auteur is. Hij vat tweehonderd jaar vaderlandse geschiedenis samen in termen van machtsmisbruik door de stadhouders, waarbij Willem V de kroon spant. De Republiek is in rep en roer. Naast de patriottische regenten en burgers gaan ook boeren strijden voor meer rechten. De beweging, die een revolutionair karakter krijgt, breidt zich uit tot in de buitengewesten als Overijssel, Gelderland en Staats-Brabant. In deze roerige tijd worden overal exercitiegenootschappen opgericht. Dit zijn gewapende particuliere organisaties die als doel hebben de burgerij te laten oefenen met een geweer. Aangezien het leger van Willem V slecht getraind is en over een zeer beperkte uitrusting en mankracht beschikt, nemen particuliere organisaties het heft in handen en oefenen zij om het land te kunnen verdedigen. Het eerste exercitiegenootschap, De Vrijheid, wordt in 1783 opgericht in Dordrecht en Pieter van Beest is één van de initiatiefnemers. Hij bevindt zich in gezelschap van zijn boezemvriend Pieter Blussé, boekhandelaar van beroep en invloedrijk burger.¹¹

Albertus van Epenhuizen, de arts in wiens gezelschap Pieter van Beest zijn reis onderneemt, is geen lid van De Vrijheid. Wellicht heeft de dan zesendertigjarige arts het te druk met zijn werk of met

⁸ Liek Mulder, Anne Doedens en Yolande Kortlever, *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn 2002) 159.

⁹ Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 113.

¹⁰ Mulder et al., *Geschiedenis van Nederland*, 168.

¹¹ Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 116.

het stichten van een gezin in deze periode; in 1786 wordt zijn zoon Pieter Pleunardus geboren, die ook deel uitmaakt van het reisgezelschap van Pieter van Beest.¹² Naast Pieter van Beest en Pieter Blussé zijn achteenvijftig andere heren die bereid zijn te strijden voor democratie en inspraak snel gevonden; Dordrecht heeft al van oudsher weinig op met de stadhouderlijke regering.¹³ Pieter van Beest en de andere leden van De Vrijheid hebben het geleerde overigens nooit in de praktijk hoeven brengen. Hoewel De Vrijheid enkele malen op punt stond om andere exercitiegenootschappen te hulp te schieten, kwam het nooit tot gewapende ontmoetingen met het stadhouderlijk gezag.¹⁴

Wel beleeft Pieter van Beest spannende momenten als lid van de schutterij. Op dinsdag 18 september 1787 begeeft hij zich naar de Kolveniers Schutterij, waar hij slechts weinig schutters treft. Na overleg besluiten de aanwezige heren hun medeschutters op te gaan halen bij hun huis. Kriskras door de oude binnenstad van Dordrecht gaat de stoet: onder andere de Wijnstraat met haar statige huizen, het Groothoofd met het prachtige uitzicht op de rivier en de Beurs, het tegenwoordige Scheffersplein waar nu het standbeeld van Arij Scheffer ('Aai van de Beurs' in de wandelgangen) prijkt, worden aangedaan. De stoet van schutters groeit, en ook de toekijkende menigte die de schutters nauwgezet in de gaten houdt. De menigte is slechtgehumeurd: "Ook was het geraasch, het vloeken, schelden en uitbraken van allerhande lasteringen zo geweldig, dat bij mij een vrees gebooren wierd, dat wij het commando, wanneer er iets gecommandeert zou moeten worden, niet zouden kunnen hooren."¹⁵ Even later besmeurt een woedende menigte Dordtenaren de schutters met straatvuil en kan Pieter Van Beest ternauwernood ontkomen aan een aanval van niet één, maar twee woedende kerels. Een chaotische situatie ontstaat wanneer de menigte de schutters dreigt te lynchen: de schutters zien zich genoodzaakt te dreigen met hun geweren met bajonetten. De rust op de Rietdijk keert pas weer terug nadat verschillende schoten zijn gehoord en de menigte het hazenpad heeft gekozen. Waarschijnlijk zijn enkele lieden bij de schermutselingen gewond geraakt; Pieter van Beest maakt gewag van 'eenige menschen die aldaar gevallen schenen, en weinige andere die de gevallene scheenen te willen opbeuren, of hulp aanbrengen.'¹⁶ Of er ook doden zijn gevallen, is mij niet bekend.

De door Pieter van Beest beschreven scène past in het plaatje van een roerig jaar. In 1787 bereikt de strijd, al dan niet fysiek, tussen de patriotten en de orangisten haar hoogtepunt. Stadhouder Willem V is uitgeweken van Den Haag naar Nijmegen, en in juni doet zijn vrouw Wilhemina van Pruisen een poging zijn gezag te herstellen. De prinses wil van Nijmegen naar Den Haag reizen, maar wordt bij Goejanverwellesluis, in de gemeente Driebruggen, tegengehouden door de gewapende patriotten. Met toestemming van de Staten van Holland zou zij verder mogen reizen. Na twee dagen

¹² GAD, Doop-, trouw-, en begraafboeken van Dordrecht, 1573-1812, toegangsnummer 11.

¹³ Peter Schotel, 'Strijd om de macht', in: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht. Deel II 1572-1813* (Hilversum 1998) 15-37, 32.

¹⁴ Baggerman, *Een lot uit de loterij*, 118.

¹⁵ GAD, Familiearchief Blussé, doos 24 nummer 536. (31 juli 2008).

¹⁶ Idem, doos 24 nummer 536.

wachten is het geduld van de prinses echter op en keert zij onverrichter zake op haar schreden terug, om direct haar broer te verwittigen van het onrecht dat haar is aangedaan.¹⁷

De stadhouder wordt gebruikt als Kop van Jut en zijn vrouw wordt vernederd: reden genoeg voor de broer van Wilhelmina om hen de helpende hand te bieden. En die broer is niemand minder dan de koning van Pruisen, die stante pede excuses eist van de Staten van Holland voor wat zijn zuster is aangedaan. De Staten peinzen er echter niet over, waarna de Pruisische troepen het land binnentrekken. Het verzet van de patriotten is snel gebroken en de wraak van de stadhouder zoet – rechtszaken leiden tot zware vonnissen zoals verbeurdverklaringen van goederen, verbanningen en zelfs een doodvonnis.¹⁸ Politieke tegenstanders krijgen het moeilijk. Een groot aantal patriotten neemt daarom de wijk naar Frankrijk, waar zij terecht komen in de roerige tijd voorafgaand aan de Franse Revolutie. Pieter van Beest is niet uitgeweken naar Frankrijk, maar waarschijnlijk heeft hij zich in de periode tot 1795 wel overwegend koest gehouden. Als patriot moest Van Beest nu eenmaal op zijn tellen passen tijdens de laatste zeven jaren van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die door Liek Mulder worden beschreven als jaren die beleefd worden in de schaduw van de Franse Revolutie.¹⁹

2.2 De Frans-Bataafse tijd in Nederland

In 1795 haalt Frankrijk uiteindelijk haar vooruitgeworpen schaduw in: de troepen van generaal Pichegru maken korte metten met het stadhouderlijk gezag in de Republiek.²⁰ Enkele maanden eerder waren Franse soldaten reeds het zuiden van de Republiek binnengevallen. De Nederlanders in den vreemde hadden intussen niet stilgezeten; zij die waren uitgeweken naar Frankrijk hadden daar geleerd van de Franse Revolutie en zagen deze als een leidraad voor het patriotse streven om de Republiek om te vormen tot een centraal bestuurde democratische staat. De uitgeweken patriotten hebben zichzelf inmiddels de naam Bataven aangemeten. In de literatuur wordt de Bataafse tijd vaak gezien als een schande voor ons nationaal bestaan, omdat de cultuur en politiek het werk waren van Franse marionetten. Mulder stelt dat de situatie in werkelijkheid veel positiever was, en veel Nederlandser.²¹ Zo liep een staatsgreep door de radicalen uit op een fiasco; een staatsgreep van meer gematigde aard lukt in juni 1798 wel. Hoewel H.W. Daendels de macht grijpt onder het goedkeurende oog van de Fransen, past het gematigde karakter van zijn coup goed binnen de Hollandse traditie.²² Traditioneel Hollands blijven ook de poëzie en proza van bijvoorbeeld Jan Frederik Helmers en Adriaan Loosjes; zij herinneren het publiek graag aan het glorierijke verleden van hun land. En Lodewijk Napoleon mag

¹⁷ Simon Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Den Haag 1989) 165.

¹⁸ Mulder et al., *Geschiedenis van Nederland*, 174.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Mulder et al., *Geschiedenis van Nederland*, 176.

dan een Fransman zijn, hij neemt wel belangrijk initiatief op cultuurhistorisch gebied door schilderijen te verzamelen.²³ Later komen deze schilderijen in het Rijksmuseum terecht.

Ook Pieter van Beest heeft reden om de Bataafse Republiek positief te beoordelen. Hoewel er negatieve ontwikkelingen te bespeuren zijn op economisch terrein, al was het maar omdat de Fransen graag op de zak van de Nederlanders teerden, kan de Bataafse Republiek zich verheugen in de belangstelling van de patriotten. De vrede met Frankrijk heeft wat mogen kosten – het Directoire verlangt tientallen miljoenen guldens om de Franse troepen te onderhouden – maar heeft ook zeker wat opgeleverd. De patriotten kunnen zich weer uitspreken tegen de oude situatie van het stadhouderlijk gezag, het biedt zelfs een voordeel om dat openlijk te doen. Alle mannelijke Bataven die ouder zijn dan twintig jaar en niet van de bedeling leven kunnen stemrecht krijgen, op voorwaarde dat zij een eed van afkeer van erfelijke ambten en van aanvaarding van de volkssoevereiniteit afleggen.²⁴

De nieuwe machthebbers, patriotten die korte lijnen onderhouden met de Fransen, maken direct korte metten met de oligarchie van de regenten en de standenvertegenwoordiging. De Staten-Generaal, die voorheen bestond uit vertegenwoordigers van de adel, de geestelijkheid en de hogere burgerij, wordt vervangen door een Nationale Vergadering, waarin meer plaats is voor democratie. Hierin zijn zowel federalisten als unitarissen vertegenwoordigd. Beide groepen zijn patriottisch, maar de eerste pleit voor een bondsstaat met veel vrijheid voor de provincies, de tweede streeft naar centralisatie van het bestuur. Dat zij op dat punt tegenover elkaar blijven staan, komt de besluitvaardigheid niet ten goede. Toch worden er wel wat knopen doorgenhakt: de scheiding tussen kerk en staat bijvoorbeeld is een feit in augustus 1796. De eerste grondwet laat nog iets langer op zich wachten en treedt pas in werking op 1 mei 1798, vijf maanden nadat onder leiding van de patriotse lakenfabrikant Pieter Vreede een staatsgreep is gepleegd. De unitarissen, onder wie Vreede, laten met behulp van Franse soldaten een aantal federalisten arresteren. De overige representanten moeten op straffe van verbanning een eed afleggen waarin zij aangeven een afkeer te hebben van het stadhouderlijk bestuur, federalisme, aristocratie en regeringloosheid.²⁵ De verbannen federalistische patriotten wijken veelal uit naar Frankrijk.

Pieter van Beest is een federalist en komt niet onder de eed uit, hij heeft echter wel zijn bedenkingen. In een verklaring uit februari 1798 maakt hij gewag van “[...] afkeer, niet alleen, maar van een onveranderlijken afkeer van het stadhouderschap, aristocratie, foederalismus en regeeringloosheid.”²⁶ Omstandig legt hij echter uit waarom hij aarzelt met het afleggen van de eed: “[...] vind zich verplicht om bij deze nader open te leggen de redenen en gronden, die hem bewogen

²³ Mulder et al., *Geschiedenis van Nederland*, 178.

²⁴ Wantje Fritschy en Joop Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996) 76.

²⁵ Idem, 77.

²⁶ GAD, 150, inventarisnummer 2566.

hebben, en als nog bewegen, om in het afleggen van gemelde verklaring te aarselen.”²⁷ Het gaat van Beest om de inhoud van de verklaring, niet om het afleggen van de verklaring op zich. Hij laat blijken een pragmatisch denker te zijn, wanneer hij schrijft dat hij er moeite mee heeft een afkeer moeten uitspreken tegen “[...] onderwerpen, die niet van zijne willekeur, maar van zijne welberedeneerde overtuiging ten allen tijden moeten afhankelijk zijn en blijven en waaromtrent hij overzulks zelfs geen meester is om heden dus en morgen wederom zoo te moeten denken en oordelen.”²⁸ Van Beest heeft een duidelijke afkeer van het stadhouderschap, doch bij aristocratie plaatst hij een kanttekening: een erfelijke familieregering of een regering die in handen is van enkele bevoorrechte personen vindt hij niet toelaatbaar, maar wanneer met aristocratie “de ware en eenige betekenis [...] namelijk die regeeringsvorm in welke het bestuur wordt toevertrouwd in handen van de beste, en daartoe meest geschikte personen, tot dat einde door het volk zelfs en uit hun midden verkozen”²⁹ bedoeld wordt, is hij ongenegen afstand te nemen van deze institutie. Aan de regeringloosheid maakt Van Beest weinig woorden vuil; hij merkt slechts op dat hij er, en met hem alle eerlijke lieden, alleen maar een afkeer van kunnen hebben. Van Beest kan het niet over zijn patriottische hart verkrijgen afstand te nemen van het federalisme. Hij geeft aan dat hij “[...] omtrent dat een en ander nog te weinig verligt en overtuigd is; en daar een voor als nog te weinig doorzigt heeft; dan dat hij zo maar naauwelijks zou kunnen verklaren een onveranderlijken afkeer van het foederalismus te hebben.”³⁰

De overpeinzingen van Van Beest aangaande de verklaring richt hij aan de Raad van Dordrecht, waarvan hij aangeeft zelf lid te zijn. Hoewel de bevoorrechte stad Dordrecht in de tijd van de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden vaak op voet van gelijkheid met het centrale gezag kon opereren, verwerd deze in 1795 tot slechts de uitvoerder van centraal genomen besluiten.³¹ Overigens is het opvallend dat Pieter van Beest kennelijk is doorgedrongen tot de politieke elite in zijn stad. De man is nooit getrouwd, en de voorkeur gaat doorgaans uit naar gehuwde bestuurders, omdat die er meer belang in zullen stellen het welvaren van de Staat te behartigen dan ongehuwden – immers ongehuwde mannen hebben minder vaste banden met het vaderland, zo is de redenering.³²

In tegenstelling tot Pieter van Beest weigeren veel andere federalistische patriotten de eed van afkeer van voornoemde zaken af te leggen. Zij zien zich gedwongen uit te wijken naar het buitenland. Ook eerder al zocht een flink aantal patriotten hun heil elders. In beide gevallen is Frankrijk de favoriete bestemming, waarbij de heren doorgaans een voorkeur voor Parijs aan de dag leggen. Ook als tijdelijke bestemming is Parijs interessant: uit de periode vanaf 1780 tot aan augustus 1804 (het jaar van aanvang van de reis van Pieter van Beest) zijn twaalf reisverslagen van Noord-Nederlanders

²⁷ GAD, 150, inventarisnummer 2566.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Peter Schotel, ‘Strijd om de macht’, in: Frijhoff et al., *Geschiedenis van Dordrecht. Deel II*, 37.

³² Idem, 15-37, 33.

bekend waarin de bestemming Parijs was.³³ Genoeg reden dus om in het volgende hoofdstuk Frankrijk en Parijs eens onder de loep te leggen.

2.3 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk stelde ik de vraag ‘Wie is Pieter van Beest?’. Pieter van Beest blijkt een man te zijn die afkomstig is uit de gegoede burgerij van Dordrecht. Als volwassen man legt hij interesse aan de dag voor de politiek; hij wordt lid van exercitiegenootschap De Vrijheid en ontpopt zich tot een bevlogen patriot. In 1787 zien patriottische vrienden van Pieter van Beest zich gedwongen het regime in de Republiek te ontvluchten. Parijs is voor hen een populaire bestemming en ook de interesse van Pieter van Beest voor de stad wordt gewekt. Vanaf 1795 komen de unitarissen en de federalisten tegenover elkaar te staan. Voor federalist Pieter van Beest breekt een spannende tijd aan; hij weet zich echter te handhaven door zijn mening over politieke kwesties diplomatiek te verwoorden.

³³ Rudolf Dekker, Ruud Lindeman en Yvonne Scherf (eds.), *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam 2004) 148-193.

Hoofdstuk 3

Frankrijk in de tijd van Pieter van Beest

*In het middenpunt van dit groote vlak, is Lodewijk de 16^e in het gezigt van zijn palais gequillotteneerd. En hier ook, heeft de koningin, en de prinses Elisabeth het leven gelaten.*³⁴

Pieter van Beest bezoekt in 1804 de Place de la Concorde in Parijs. Slechts vijftien jaar daarvoor vormde de hoofdstad van Frankrijk het toneel van de Franse Revolutie. Uit het reisverslag van Pieter van Beest blijkt dat hij goed op de hoogte is van de recente geschiedenis van Parijs en het verloop van de Revolutie. Om te begrijpen waar Pieter van Beest op doelt en om het reisverslag op waarde te kunnen schatten, is het van belang dat ook de lezer van zijn reisverslag kennis heeft van de geschiedenis van Frankrijk en Parijs in de vroegmoderne tijd tot aan het moment dat Pieter van Beest in Parijs arriveert.

3.1 Frankrijk aan de vooravond van de Revolutie

Het katholieke koninkrijk Frankrijk telt in 1785 vijf- à zesentwintig miljoen inwoners en is op Rusland na het grootste land van Europa.³⁵ In deze tijd van het zogeheten Ancien Régime (de tijd vóór 1789) vormt de landbouw de belangrijkste sector van de economie. De boerenbevolking van Frankrijk verbouwt voornamelijk graan, om brood van te bakken, en druiven, waarvan wijn gemaakt wordt. Daarnaast houden veehouders zich bezig met het fokken van varkens. Hoewel de boeren het land bewerken, zijn zij er slechts zeer zelden eigenaar van.³⁶ De grond behoort namelijk toe aan de adel. Deze adel heeft het goed: de adellijke families wonen in kastelen op uitgestrekte landgoederen. De adel kent, in tegenstelling tot de boeren, geen gebrek of honger. Zij verdient geld aan de opbrengst van het land en aan de boeren. Die laatste moeten namelijk niet alleen een deel van de opbrengst van het land afstaan als pacht, maar zijn ook verplicht om tegen betaling gebruik te maken van de oven, wijnpers en/of windmolens van hun heren. Ook moeten de boeren allerlei karweitjes opknappen voor hun landheer, zonder dat zij daarvoor enige vergoeding ontvangen. In het Frankrijk van voor de Franse Revolutie dragen de boeren de zwaarste lasten, en heeft de adel allerlei privileges. Zo betalen de arme boeren zich nog armer aan belastingen, terwijl de rijke adel daarvan is vrijgesteld.

Deze rijke Franse adel kent een hiërarchische opbouw. Onderaan de ladder staan de mindere seigneurs, daarboven de baronnen. De volgende tredes op de ladder worden bezet door graven, hertogen en markiezen. Bijna bovenaan bevinden zich de prinsen van Koninklijke bloede, ook wel

³⁴ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 5.

³⁵ Jaques R. Pauwels, *Het Parijs van de sansculotten. Een reis door de Franse Revolutie* (Berchem 2007) 15.

³⁶ Idem, 18.

bekend als 'les enfants de France'.³⁷ Aan de top van de ladder tenslotte staat de koning. In de achttiende eeuw is de koning de absolute heerser over het land. De koning heeft macht over alles, hij stelt de wet. Aan Lodewijk XIV, die regeerde van 1643 tot 1715 en ook wel bekend staat als de Zonnekoning, ontlokt dit de uitspraak 'L'Etat, c'est moi!'.³⁸ Slechts enkele uitverkorenen, uiteraard hoge edellieden, mogen de koning van advies dienen als minister. Veel edellieden vinden dan ook dat de macht van de koning te groot is en kijken met bewondering naar Engeland, waar de adel de macht van de koning heeft weten in te perken.

Ongeveer een half procent van de Franse bevolking bestaat uit geestelijken. Hoewel deze clerus weinig leden telt, beschikt zij over enorme lappen grond. Schattingen over het grondbezit van de kerk lopen uiteen van vijf procent tot tien procent en zelfs meer.³⁹ De landerijen van de kerk brengen grof geld op, evenals de belastingen die worden opgelegd aan de bevolking. De kerk heeft dus dezelfde economische basis van macht en rijkdom als de adel, en de adel controleert de kerk. Pauwels stelt dan ook dat de clerus in feite geen afzonderlijke klasse vormt, maar deel uitmaakt van de adel.⁴⁰ Net als de adelstand is de clerus hiërarchisch georganiseerd. Een reden dat beide standen doorgaans los van elkaar worden beschouwd is echter te vinden in hun rol: de geestelijken moeten de bestaande orde legitimeren als zijnde de wil van God – terwijl God steeds rijker wordt en het volk steeds armer. De kerk heeft dan ook belang bij een handhaving van de status quo, terwijl de adel graag de macht van de koning zou inperken ten gunste van zichzelf. De boeren tenslotte zouden natuurlijk baat hebben bij een meer egalitaire verdeling van macht en rijkdom, evenals de burgers in de steden. Deze burgers vormen samen met de boeren de 'derde stand'. Deze derde stand staat het laagst in de hiërarchie van vroegmodern Frankrijk en moet de adel (de eerste stand) en de clerus (de tweede stand) boven zich dulden. De sociale en economische tegenstellingen tussen de drie standen staan op scherp.

3.2 De Franse Revolutie

Het is echter in de steden, dus niet op het platteland, dat grote veranderingen zullen worden ingezet. De Parijzenaren nemen het voortouw in wat al vrij snel de Franse Revolutie genoemd zal worden, hoewel het eigenlijk niet één Revolutie is maar een reeks.⁴¹ Onder invloed van het rationalisme van de Verlichting begint het Ancien Régime aan geloofwaardigheid in te boeten. Voltaire pleit voor intellectuele vrijheid en godsdienstige verdraagzaamheid, Rousseau stelt dat elke regering zich op het idee van de volkssoevereiniteit zou moeten baseren en Montesquieu bedenkt een nieuw stelsel om het land te regeren: de trias politica, waarbij de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende machten strikt

³⁷ Pauwels, *Het Parijs van de sansculotten*, 22.

³⁸ 'De staat, dat ben ik!'

³⁹ Pauwels, *Het Parijs van de sansculotten*, 24.

⁴⁰ Idem, 25.

⁴¹ Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2003) 126.

van elkaar worden gescheiden. In dezelfde periode gaat de regering failliet. Ondanks zware belastingmaatregelen lukt het Lodewijk XVI en zijn ministers niet om het tij te keren: Frankrijk is bankroet.

De koning ziet in 1788 maar één uitweg: het bijeenroepen van de Staten-Generaal, wat hij dan ook prompt doet. Deze standenvertegenwoordiging was in 1614 voor de laatste maal bijeengekomen.⁴² Aangezien het bijeenroepen van de Staten-Generaal uitzonderlijk is, verwachten veel Fransen (vooral leden van de derde stand) ook uitzonderlijke resultaten. Maar zij die diepgaande politieke en maatschappelijke hervormingen wensen, krijgen het deksel op hun neus. De adel en de bourgeoisie kunnen het niet eens worden over de stemprocedures binnen de Staten-Generaal en die laatste groep roept zich op 17 juni 1789 uit tot Nationale Vergadering. Bij de Nationale Vergadering sluiten zich al gauw hervormingsgezinde geestelijken aan. Samen met de derde stand besluiten zij niet uiteen te gaan voordat Frankrijk een grondwet heeft. Intussen laat de koning zijn soldaten optrekken tot aan de poorten van Parijs en ontslaat hij de minister van financiën, Necker, die grote populariteit bij het volk geniet. Het volk voelt zich in het nauw gedreven en er breken rellen uit. Op 14 juli wordt de staatsgevangenis in Parijs, de Bastille, bestormd. Hoewel vaak gedacht wordt dat de Bastille bestormd wordt vanwege de symbolische functie als bolwerk van de staat of om de aanwezige gevangenen te bevrijden, is niets minder waar: de Parijse opstandelingen zijn in eerste instantie slechts op zoek naar wapens om zich te kunnen verdedigen tegen het 'aristocratisch complot', en in de Bastille bevindt zich een wapenarsenaal.⁴³

Na de bestorming van de Bastille gaat het snel: het feodale systeem en de privileges van de standen worden afgeschaft, de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger wordt afgekondigd en in 1791 vlucht de koning. Hij wordt teruggehaald naar Parijs, waar in september de grondwet wordt aangenomen. Een jaar later wordt de Nationale Vergadering ontbonden, waarna een Nationale Conventie het stokje overneemt. Eén van de eerste daden van de Conventie is het afschaffen van het koningschap. De koning, die nu als gewoon burger door het leven gaat, wordt schuldig bevonden aan landverraad. Op 21 januari 1793 valt dan ook het hoofd van Lodewijk XVI onder de guillotine. Zijn vrouw Marie-Antoinette verliest korte tijd later het leven op dezelfde manier. De Fransen, inmiddels gewend aan de staat van Revolutie en de steeds wisselende machthebbers, worden ditmaal bestuurd door Robespierre en zijn Jacobijnen. Eerder vormden zij het radicale deel van de volksvertegenwoordiging. De nieuwe leiders treden meedogenloos op tegen hun politieke tegenstanders; geschat wordt dat zo'n 35.000 mensen worden omgebracht.⁴⁴ Een nog groter aantal wordt gevangen gezet door dit regime van de Terreur, zoals het tegenwoordig genoemd wordt. Robespierre en de zijnen brengen ook de kerk grote schade toe door erediensten te organiseren voor

⁴² E.O.G. Haitsma Mulier en A.M.J.T. Leyten (eds.), *Het Nederlandse beeld van de Franse Revolutie in prent en film* (Amsterdam 1989) 9.

⁴³ Frijhoff et al., *Vrijheid of de dood*, 16.

⁴⁴ Altena en Van Lente, *Vrijheid en rede*, 126.

het Opperwezen – een poging om te bewijzen dat de staat de katholieke kerk niet nodig heeft. Dan, in juli 1794, wordt ook Robespierre gearresteerd en ter dood gebracht.

Alweer een nieuwe regering kan ook de economie niet uit het slop halen. De Parijzenaren sterven bij bosjes van de kou en de honger. Opstanden worden met harde hand neergeslagen. Een burgeroorlog laait weer op; het land wordt onbestuurbaar. Dan, op 9 november 1799, wordt een staatsgreep gepleegd. Napoleon komt aan de macht, een generaal van slechts dertig jaar oud. Eerder al heeft Napoleon laten zien een briljant veldheer te zijn; hij versloeg diverse Habsburgse troepen in Noord-Italië en wist binnenlands geweld te onderdrukken. Zal deze Napoleon de rust doen wederkeren in Frankrijk?

In eerste instantie brengt het nieuwe regime rust in het land. Napoleon weet een eervolle vrede te sluiten met de coalitiemogendheden en het lukt zijn leger om de orde in het land te herstellen. De onenigheid met de kerk wordt bijgelegd en verschillende hervormingen die voorgaande regimes hadden doorgevoerd worden onder Napoleon geconsolideerd. Zo wordt de belasting voortaan regelmatig en op ordelijke wijze geïnd en kan de inflatie worden beteugeld. Napoleon voert ook nieuwe dingen in: wetboeken en het handhaven van de wet bijvoorbeeld, maar ook de burgerlijke stand en het metrieke stelsel. Toch is het niet alles goud wat er blinkt onder Napoleon. In 1803 is Frankrijk alweer in oorlog met de gezworen vijand Engeland. Een reeks van wat genoemd wordt Napoleontische oorlogen volgt – maar ligt buiten het bestek van deze scriptie. Wanneer Pieter van Beest in Parijs aankomt in augustus 1804, is Napoleon nog geen keizer. Pas in december van dat jaar zal Napoleon Bonaparte zichzelf tot Keizer van de Fransen laten kronen.

3.3 Eigentijdse kennis van Frankrijk in de Republiek

Enige maanden voordat Napoleon zichzelf tot Keizer van de Fransen laat kronen, brengt Pieter van Beest zijn bezoek aan Parijs. Zijn verslag is te lezen als een toeristische gids van Parijs. De prachtige beschrijvingen van pleinen, straten, kerken en operavoorstellingen zijn leuk en herkenbaar voor wie reeds een bezoek bracht aan Parijs, maar behoeven in het kader van dit onderzoek geen verdere toelichting. Wel toelichting behoeft de Franse Revolutie. Om te begrijpen hoe Pieter van Beest zijn verblijf in Parijs ervaren heeft, is kennis van de Revolutie onontbeerlijk. De Franse Revolutie werd meegemaakt door veel gelijkgestemden van Pieter van Beest, patriotten die de Republiek in 1787 ontvlucht waren en hun heil gezocht hadden in het land dat door Gerrit Paape wordt beschreven als ‘de hogeschool van het patriottisme en de revolutie’, aangezien de patriotten met hun neus bovenop de Franse Revolutie zaten en zij daar graag van wilden leren.⁴⁵

Pieter van Beest geeft in zijn reisverslag blijk van kennis van de recente geschiedenis van Frankrijk. In de kringen waarin Van Beest verkeert, wordt dit land nauwlettend in de gaten gehouden. Van Beest refereert dan ook veelvuldig aan de Franse Revolutie: “Men wees ons hier de plaats,

⁴⁵ Frijhoff et al., *Vrijheid of de dood*, 6.

waarop, in de Revolutie zovelen ongelukkige gevangenen geslacht waren.”⁴⁶ Dit soort opmerkingen is natuurlijk relatief nieuw in reisverslagen en het zegt zeker iets over de enorme impact van de Franse Revolutie. Pieter van Beest ontleent zijn kennis van de Franse Revolutie waarschijnlijk grotendeels aan kranten en boeken. Het is aannemelijk dat hem persoonlijke berichten bereikt hebben waarin zijn naar Parijs uitgeweken kennissen aan hem verslag doen van de Revolutie, maar daarvoor is geen bewijs in de vorm van overgeleverde brieven en dergelijke. In elk geval wordt uit het reisverslag duidelijk dat diverse stadgenoten van Van Beest al langere tijd in Parijs wonen: de heer Delhaas, die helaas tijdens het verblijf van Van Beest het leven laat, wordt diverse malen genoemd en de heer en mevrouw Slingeland, over wie Van Beest opmerkt dat zij een lieve vrouw is, welopgevoed en zedig. Bovendien heeft zij “de Hollandsche trant, hoezeer in Parijs wonende, in alles behouden.”⁴⁷ Informatie over de heer Slingeland heb ik niet kunnen vinden in het gemeentearchief van Dordrecht, en dat is spijtig want deze heer wordt door Pieter van Beest aangeduid als ‘onze financier’.⁴⁸ Het is dus gissen naar de rol van deze heer Slingeland en zijn connectie met Pieter van Beest. Mogelijk vervulde Slingeland een bankiersfunctie voor Pieter van Beest en het gezin Epenhuizen dat samen met hem reisde. Pieter van Beest geeft namelijk aan dat hij en zijn reisgenoten aan het einde van hun verblijf in Parijs wederom naar mevrouw Slingeland togen om af te rekenen.⁴⁹ Een andere mogelijkheid is, dat Pieter van Beest en het gezin Epenhuizen zakelijke transacties afhandelden met de heer Slingeland.

Het is niet ondenkbaar dat Van Beest zich op zijn reis heeft voorbereid door een toeristische gids te lezen over Parijs – dat hij geïnteresseerd is in de bezienswaardigheden die de stad te bieden heeft blijkt overduidelijk uit zijn beschrijvingen van de stad en uit het feit dat hij een mooie panoramakaart koestert van Parijs. Een beschrijving van de Franse Revolutie was in 1804 nog niet in alle reisgidsen verwerkt. Ook reisgidsen die vóór 1789 waren uitgegeven werden waarschijnlijk nog regelmatig geraadpleegd. Maar Pieter van Beest verkeert in kringen van patriotten en is goed bevriend met Pieter Blussé, die uitgever en boekhandelaar van beroep is, dus het is in elk geval aannemelijk dat hij diverse boeken en kranten over de Revolutie heeft gelezen. Willem Frijhoff geeft een overzicht van kranten en boeken die in de Republiek verschenen zijn en over de Franse Revolutie verhaalden. Zo verscheen er in de Republiek gedurende de twee jaar na het begin van de Revolutie een aantal uit het Frans en Duits vertaalde boeken over de gebeurtenissen in Frankrijk. Dit wijst op belangstelling voor de Revolutie onder de ontwikkelde bevolking, zo stelt Frijhoff.⁵⁰ Hierbij moet wel de kanttekening gemaakt worden dat de ontwikkelde bevolking doorgaans over een redelijke kennis van de Franse taal beschikte – en dat het dus voor niet voor alle ontwikkelde heren nodig was een vertaling op de markt te brengen.

⁴⁶ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 29.

⁴⁷ Idem, 24.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 68.

⁵⁰ Frijhoff et al., *Vrijheid of de dood*, 18.

Pas in de jaren 1793-1795 verschijnen er boeken over de Franse Revolutie die geschreven zijn door Nederlandse auteurs. Dit is niet toevallig; het is juist in deze periode dat de Franse legers oprukken tot aan, en uiteindelijk over, de grenzen van de Republiek. Hoewel de zinsnede ‘de legers rukken op’ wellicht anders doet vermoeden, ervaart lang niet iedereen dit als een bedreiging. Voor de patriotten is het naderende Franse leger juist de hoop op bevrijding, de hoop op een Revolutie die belangrijke hervormingen in het bestuur van de Republiek teweeg zal brengen. In de boeken die in de loop van de jaren negentig van de achttiende eeuw verschenen in de Republiek, wordt de bestorming van de Bastille voorgesteld als een cruciaal moment in de geschiedenis, en als het beginpunt van de Revolutie.⁵¹ Centraal in de boeken staat ook de onthoofding van Lodewijk XVI, een gebeurtenis die natuurlijk zeer tot de verbeelding spreekt. Want hoewel Lodewijk officieel geen koning meer is wanneer hij het schavot betreedt, blijft het natuurlijk een koning die ter dood wordt gebracht, en dan nog wel op een zeer wrede manier. Sommige kranten komen met extra nummers uit, en diverse prenten die de gebeurtenis verbeelden, verschijnen in druk.⁵² Pieter van Beest refereert aan de plaats waar vele ongelukkige gevangenen geslacht waren, waarmee de onthoofding van de koning niet alleen een belangrijk thema is in de boeken maar ook in het reisverslag van Van Beest.

Door de orangisten in de Republiek wordt de ‘koningsmoord’ aangegrepen als argument om het publiek te tonen dat een Revolutie slechts gruweldaden voort kan brengen. Blijkbaar smult het volk in de Republiek wel van de verhalen; de Rotterdamse Courant van 31 januari 1793 meldt dat haar oplage te klein is om aan de grote vraag te voldoen. Dit nummer van de krant bevat veel nieuws over de ‘koningsmoord’, waaronder een opmerkelijk bericht: “Le Gendre, een lid der Nationale Vergadering, heeft voorgeslagen om het lyk, van Lodewijk Capet, in 84 stukken te hakken, ten einde het naar de 84 Departementen van Frankryk te zenden; deze voorslag is egter van de hand gewezen, zeker tot grooten spyt van Le Gendre, die een Vleeschhouwer zynde, waarschyndlyk zyne kunst van hakken, by deze gelegenheit, aan den dag had willen leggen.”⁵³

Toch heeft ook de andere, revolutionaire, kant van het verhaal kans gezien de Republiek te bereiken. In 1793 verschenen diverse spotprenten, hekeldichten en schimpschriften over de Franse generaal Dumoriez die de zuidelijke delen van de Republiek binnen is getrokken als zelfbenoemde Verlosser. Deze ‘verrader’ komt er niet goed af in de berichtgeving en is voor de orangisten koren op de molen van hun eigen propaganda. Het is nauwelijks na te gaan hoe groot bij de patriotten het enthousiasme geweest is; de patriotse pers is te zeer aan banden gelegd.⁵⁴ De patriotten laten echter wel van zich horen in een manifest, waarin zij het volk oproepen de bevelen van stadhouder Willem V te negeren en zelfs zijn bewind, dat zij als wreed betitelen, omver te werpen.⁵⁵ Dit manifest is

⁵¹ Frijhoff et al., *Vrijheid of de dood*, 18.

⁵² Idem, 23.

⁵³ Idem, 25.

⁵⁴ Idem, 36.

⁵⁵ Frijhoff et al., *Vrijheid of de dood*, 36.

waarschijnlijk verschenen als pamflet en het is aannemelijk dat het een breed publiek heeft bereikt. De patriotten zijn dan ook waarschijnlijk goed op de hoogte van wat zich afspeelt buiten de grenzen van de Republiek.

3.4 Conclusie

Pieter van Beest heeft vermoedelijk al een aanzienlijke kennis van Frankrijk en Parijs, voordat hij aan zijn reis begint. Hij heeft deze kennis opgedaan in de Republiek, deels in een periode waarin het voor patriotten moeilijk was om zich te uiten. Het Frankrijk van vóór de Franse Revolutie was een sterk hiërarchisch ingerichte samenleving. De Revolutie ontmantelt deze hiërarchie deels, maar dit gaat niet zonder bloedvergieten. Vele mensen, onder wie de koning, laten het leven. Na een roerige periode waarin diverse machtswisselingen plaatsvinden, komt Frankrijk in rustiger vaarwater. Onder leiding van Napoleon annexeert het de grondgebieden van de Republiek. Daar kijken de patriotten inmiddels met belangstelling naar Parijs: deze stad is een voorloper in het democratiseringsproces.

Pieter van Beest heeft zijn kennis van de gebeurtenissen in Frankrijk op kunnen doen door het lezen van kranten, boeken, pamfletten en tijdschriften. Tijdens de Franse Revolutie werd de patriotse pers echter gecensureerd in de Republiek. Waarschijnlijk heeft Pieter van Beest daarnaast informatie verkregen via vrienden en stadsgenoten die zich in Parijs hebben gevestigd. Deze mensen zoekt hij op in Parijs, en met ten minste één van hen, de heer Slingeland, heeft hij financiële of zakelijke banden. De heer Slingeland treedt mogelijk op als bankier voor Pieter van Beest en het gezin Epenhuizen. In het volgende hoofdstuk komt aan de orde hoe het reizen en verblijven in den vreemde in zijn werk ging: het reisverslag van Pieter van Beest geeft hierover veel informatie.

Hoofdstuk 4

Reizen in de vroegmoderne tijd

*Wij reden in deze ruime koets over de schoonste weg die men bedenken kan, zijnde een breede straatweg, die aan zijn zijden, breede klei wegen heeft.*⁵⁶

Pieter van Beest is in 1804 zeer te spreken over de weg tussen Mons en Hallen in het tegenwoordige België. Hij reist van Dordrecht naar Parijs, tegenwoordig een reisje van enkele uren met de Thalys maar destijds een onderneming van ruim een week per roeischiut en rijtuig.⁵⁷ Van Beest en zijn reisgenoten zijn op de vroege ochtend van de vierde augustus 1804 vanuit de oudste stad van Holland met een roeischiut overgestoken naar Moerdijk – een route die anno nu vaak wordt afgelegd per auto of trein, over de twee gebroederlijk naast elkaar liggende bruggen die Zuid-Holland met Noord-Brabant verbinden. Alleen al door het ontbreken van die bruggen moet Van Beest het reizen en het landschap heel anders hebben ervaren dan wij nu, als we eenzelfde route afleggen.

De dagelijkse reispraktijk van onze voorouders in vroegmodern Europa tot aan het begin van de negentiende eeuw vormt een interessant onderzoeksveld. In het kader van mijn onderzoek is het daarbij van belang de volgende onderwerpen in het oog te houden: het landschap waarmee Pieter van Beest bekend is – hij vermeldt in zijn reisverslag alleen bijzonderheden, daarom is het interessant te onderzoeken met welk landschap Van Beest vertrouwd is - gevolgd door de infrastructuur: de wegen en de verschillende vervoermiddelen. Daarna komen eten, drinken en overnachten op reis aan bod, gevolgd door grenzen en controles.

4.1 Landschap en inrichting

*Wij wandelde weldra door de stad, en voornamelijk naar dat gedeelte, dat in den jongsten oorlog zo veel geleden had.*⁵⁸

In de voorgaande hoofdstukken is de politieke situatie in de Republiek en Frankrijk uitvoerig besproken. Politiek kan niet los gezien worden van het landschap en de inrichting daarvan: denk alleen al aan een simpel feit als dat een oorlog steden en dorpen kan verwoesten. Met betrekking tot het Nederlands landschap stelt de Russische marineofficier Nikolaj Bestoezjev in 1815 dat de Nederlanders twee eeuwen eerder niet hun land hadden veroverd op Filips II, maar op de zee. ‘De Hollanders [...] door de troepen van Philips in het nauw gedreven, stonden bij wijze van spreken met

⁵⁶ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 5.

⁵⁷ Van Beest vertrok op 4 augustus 1804 vanuit Dordrecht en kwam op 11 augustus in Parijs aan. GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 1-12.

⁵⁸ Idem, 6.

een been in het water en moesten kiezen tussen de zee en de vlammen van de brandstapel', aldus Bestoezjev. Hij vervolgt: 'Er zat niets anders op, men moest een toevluchtsoord zoeken in de zee; men moest de natuur overwinnen om aan de mensen weerstand te bieden – en de Hollanders legden reusachtige dijken van de kust de zee in, sneden zich een stuk van de zee af, maakten het door die dijken omsloten stuk droog, en werden bewoners van de bodem der zee.'⁵⁹ Deze mensen, de Nederlanders, die zich konden wapenen tegen de koning van Spanje en tegen het water, die bezoekers om de tuin konden leiden met hun dorps aandoende steden, hadden het niet altijd even makkelijk. Nadat het Spaanse juk was afgeschud en de Gouden Eeuw ten einde was gelopen, werden diverse oorlogen uitgevochten op Nederlands grondgebied. Liek Mulder et al. stelt dan ook mijns inziens terecht dat uit oorlog en water een nieuw land verrees.⁶⁰

Door dit land reist Pieter van Beest in 1804. De omgeving waarmee Pieter van Beest vertrouwd is, bestaat in de eerste plaats uit fysieke kenmerken: rivieren, vlakten en andere natuurlijke landschapselementen bepalen het aanzicht van hun omgeving mede. In het geografisch gebied van noordwest Europa bevinden zich daarnaast ook culturele elementen zoals steden, dorpen, kanalen en wegen. Rond 1750 kenmerkt het gebied zich door een hoge bevolkingsdichtheid, vergeleken bij het zuiden en oosten van Europa. Zo wonen er gemiddeld in heel Europa vijftien mensen op een vierkante kilometer, maar in Frankrijk zijn dat er 44 en in Nederland zelfs 67.⁶¹ Hoewel noordwest Europa meer en grotere steden telt dan de zuidelijke en oostelijke delen van het continent, leeft tachtig tot negentig procent van de mensen op het platteland.⁶² De mensen wonen daar in dorpen. Volgens de Italiaanse reiziger Pilati di Tassulo, die aan het einde van de achttiende eeuw door Nederland reist, is de uniformiteit in Nederland uniek: 'De steden zien er heel anders uit dan de steden in de rest van Europa. Maar deze Hollandse steden verschillen van de dorpen alleen in grootte: als men dus het kleinste dorpje in Holland gezien heeft, kan men rekenen Amsterdam in miniatuur gezien te hebben.' Vervolgens stelt Di Tassulo dat dit ook voor het landschap geldt: 'Zodra men bij aankomst een uitgestrekt weiland, omgeven door een sloot met stilstaand water, bevolkt met mooie koeien en schapen en een windmolen aan de kant, gezien heeft, kan men zich voorstellen heel het Hollandse landschap gezien te hebben.'⁶³

In tegenstelling tot andere Europese streken wordt het Nederlandse landschap dan ook in hoge mate en in rap tempo door mensenhanden gevormd. In het kleine, lage land aan de zee moet behoedzaam worden omgesprongen met de ruimte, en moet de onophoudelijke strijd tegen het water gezamenlijk gevoerd worden. Iedereen die het Nederlandse grondgebied betreedt, wordt zich dan ook

⁵⁹ Nikolaj Bestoezjev, *Over Holland in 1815* (Leiden 1984) 11. Zie ook: Rudolf Dekker, 'Het landschap' in reader *Geschiedenis van Nederland* (Rotterdam 2003/2004) 7.

⁶⁰ Mulder et al., *Geschiedenis van Nederland*, 149.

⁶¹ Altena en Van Lente, *Vrijheid & rede*, 30.

⁶² Idem, 31.

⁶³ Pilati di Tassulo in: Kees Boschma, *Reizen in Napoleons tijd. Een avontuurlijke en soms hachelijke onderneming* (Abcoude 1992) 47.

bewust van het water: is het niet door de vele waterwegen en de altijd aanwezige zee, dan wel door het klimaat, dat koud en vochtig is. De Franse soldaten bijvoorbeeld die in de Bataafse tijd zijn gelegerd in Nederland, steken in eerste instantie de draak met de degelijke en warme kledingkeuze van de Nederlanders. Wanneer zij echter verschillende van hun strijdmakkers naar het kerkhof kunnen dragen, valt het kwartje. Tegen de dood door een kanonskogel kunnen de soldaten weinig uitrichten; zij besluiten zich echter toch maar warm in te pakken om een vroegtijdig einde door de koude en de vochtigheid te voorkomen.⁶⁴

Ten zuiden van de grote rivieren kleden de mensen zich wat frivoler. De dame in het reisgezelschap van Pieter van Beest merkt in Antwerpen op dat alle dames daar ‘zeer schonen, en zelfs het gemeen zeer goede kanten droegen.’⁶⁵ Dat heeft natuurlijk niet alleen te maken met het klimaat, maar ook met cultuur en welvaart. Ook de inrichting van de steden en dorpen hangt daarmee samen. Opvallend is dat Bert Altena en Dick van Lente geen onderscheid maken tussen de steden in Nederland en in andere delen van Europa: zij stellen dat de steden in achttiende-eeuws Europa centra waren van macht en cultuur.⁶⁶ Het verschil in visie met onze Italiaan Pilati di Tassulo wordt wellicht veroorzaakt doordat de laatste zich slechts baseert op het uiterlijk van de Nederlandse steden, die eruit zagen als dorpen. Di Tassulo geeft hiermee mogelijk aan dat hij geen centra van macht en cultuur herkent in de Nederlandse steden, wanneer hij die vergelijkt met andere Europese steden. Schijn bedriegt echter en Di Tassulo bewijst maar weer dat de eerste indruk niet altijd de juiste is. Er bevinden zich namelijk ook in deze Nederlandse steden voorzieningen als rechtbanken, universiteiten en scholen, net als in andere Europese steden. Via onder andere kranten en drukkerijen vinden culturele uitingen hun weg naar de burgers. Di Tassulo en Altena en Van Lente zijn het niet wezenlijk oneens in hun visies op de stad, maar Di Tassulo kan zich door het dorps uiterlijk van de steden in eerste instantie slecht voorstellen dat het echt steden zijn, terwijl Altena en Van Lente zich niet om de tuin laten leiden door de gemoedelijkheid van de oud-Hollandse geveltjes.

Echt grote steden zijn er nog maar weinig in de achttiende eeuw; één ervan is het in het vorige hoofdstuk besproken Parijs. In 1750 telt de stad 570.000 zielen. Na Londen is Parijs dan ook de tweede stad van Europa: de meeste andere steden herbergen tussen de 2.000 en 30.000 zielen, met een enkele uitschieter boven de 100.000. De thuishaven van Pieter van Beest, Dordrecht, heeft zo’n achttienduizend bewoners aan het einde van de achttiende eeuw. Dit aantal is al enkele eeuwen stabiel.⁶⁷ Pieter van Beest reist dus van een middelgrote stad, door een landschap dat hem steeds minder bekend voorkomt naarmate hij zuidelijker komt, naar één van de grootste steden van Europa. Hoe hij zich verplaatste door het landschap komt in de volgende paragraaf aan bod.

⁶⁴ Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 52.

⁶⁵ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 3.

⁶⁶ Altena en Van Lente, *Vrijheid & rede*, 33.

⁶⁷ Hubert Nusteling, ‘De bevolking: van raadsels naar oplossingen’, in: Frijhoff et al., *Geschiedenis van Dordrecht. Deel II*, 72-108, 76.

4.2 Wegen en vervoer

*Deligences, vragtwagens en karren vervulde de straat.*⁶⁸

In 1804 is een reis naar Parijs voor Pieter van Beest weliswaar de moeite waard om een verslag over te schrijven, maar de auteur geeft zelf aan dat het om een *reisje* gaat. Met het gebruik van dit verkleinwoord geeft Van Beest impliciet aan dat het reizen hem best meevalt. Dat is ook zo vreemd niet, als je bedenkt dat hij geen gigantische afstanden hoeft af te leggen, in de zomer reist en geen hoge bergpassen hoeft te bedwingen. De wegen in vroegmodern Europa zijn lang niet altijd slecht.⁶⁹

Reizigers maken gebruik van oude Romeinse wegen en bruggen – nieuwe wegen en bruggen zijn er maar weinig, voor wegenbouwprojecten hebben de machthebbers zelden aandacht. Voor zover wegen worden bestraat, is dit in Nederland veelal een aangelegenheid van particulieren of stadsbesturen.⁷⁰

Pas in 1806 zal Lodewijk Napoleon de aanleg van straatwegen in Nederland een nieuwe impuls geven – waarbij hij prioriteit lijkt te geven aan de verbindingen tussen het regeringscentrum Den Haag en de Koninklijke residenties, zoals die zich bijvoorbeeld in Haarlem en Apeldoorn bevinden.⁷¹ De kwaliteit van de wegen wordt bepaald door bodem, klimaat en het weer. Onbestrate wegen hebben natuurlijk meer te lijden van het klimaat en de weersomstandigheden dan bestrate wegen. Ook de waterafvoer aan weerszijden van een weg heeft invloed op de toestand ervan.⁷²

Pieter van Beest reist in de zomer van 1804 van Dordrecht naar Parijs: veel last van regen, sneeuw of storm heeft hij niet, hoewel hij melding maakt van een zware donderbui en een zware stortregen.⁷³ Parijs is van oudsher een belangrijke bestemming voor reizigers vanuit Nederland. We kunnen daarom aannemen dat de weg naar Parijs een relatief druk bereisde route is in de tijd van Pieter van Beest. De wegen in dit deel van Europa zijn in de negentiende eeuw doorgaans goed begaanbaar. Anders is dit in Oost Europa, waar de tijd twee eeuwen stil gestaan lijkt te hebben voor de reiziger. Zo ervaart de dichter Sygmunt Krasinski in de eerste helft van de negentiende eeuw de weg van Polen naar Roethenië, een streek in de Oekraïne die tegenwoordig Transkarpatië heet,⁷⁴ als volgt: “Sindsdien heb ik vier dagen en drieëneenhalve nacht lang voortdurend acht paarden voor me gezien, voortdravend door zand, greppels en water. Eerst door de moerassen, dan over de betere grond van Wolynië, en ten slotte over deze zwarte aarde van Podolië, zo zwart dat zij van verre blauw lijken en

⁶⁸ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 10.

⁶⁹ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 15.

⁷⁰ Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 24.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 16.

⁷³ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 1-2.

⁷⁴ "Transkarpatië." Microsoft® Encarta® Encarta Winkler Prins 2006 [CD]. Microsoft Corporation, 2005.

zo taai dat ze zich, zodra ze greep op een rijtuig of een menselijk wezen krijgt, aan ze vastklampt als een bloedzuiger en niet meer loslaat.”⁷⁵

De dichter beschikte in ieder geval over het betrekkelijke comfort van een rijtuig; in de negentiende eeuw gemeengoed voor reizigers. Dit is niet altijd zo geweest: lange tijd was reizen te voet of te paard eerder regel dan uitzondering. Natuurlijk hing de manier van reizen nauw samen met het doel van de reis, het gewenste reistempo en uiteraard het budget. De pelgrimage bijvoorbeeld werd voornamelijk te voet afgelegd – maar deze reissoort boette na de Middeleeuwen sterk in aan populariteit.⁷⁶ Het reizen met een rijtuig is niet vrij van problemen: assen kunnen breken, de trekkende paarden kunnen iets gaan mankeren en wanneer de weg hobbelig is, voelt de reiziger dat door zijn hele lichaam. Een slechte weg is voor de reizigers dus niet alleen oncomfortabel, maar ook een risico: als het rijtuig mankementen vertoonde, diende het gerepareerd te worden. Dit was niet altijd en overal even eenvoudig. Daarnaast leverde een kapot rijtuig tijdverlies op en financieel ongemak. Reizen door de bergen blijkt vaker problematisch te verlopen dan reizen door een vlak landschap; als een reiziger al een pennestreek aan de weg en het rijtuig wijdt, dan is dat meestal omdat deze zijn reis bemoeilijkten door mankementen en gebreken.

De Poolse geestelijke Stanislaw Reszka bijvoorbeeld houdt nauwgezet de technische problemen van zijn wagens bij als hij aan het eind van de zestiende eeuw verscheidene malen door de Alpen rijdt. Nu hadden de Alpen natuurlijk ook de schijn tegen; per slot van rekening werd het comfort onderweg voor mens en rijtuig bepaald door de mate van verstedelijking en de topografische situatie in een gebied.⁷⁷ Van een dunbevolkt, bergachtig gebied vallen meer gebroken assen en geblesseerde paarden te vrezen dan van een vlakke, stedelijke omgeving. Waar immers weinig mensen wonen, maken weinig mensen gebruik van de weg en wordt logischerwijs weinig omgekeken naar de staat van de weg.

Reizigers die de Alpen bedwongen, maakten regelmatig gebruik van huurrijtuigen en bijbehorende huurpaarden. Het voordeel hiervan is dat de reiziger de vermoeide paarden na de zware reis eenvoudig kan inwisselen en het rijtuig, dat heel wat te verduren heeft gehad tijdens de soms barre tocht door de bergen, kan laten repareren zonder er verder naar om te hoeven kijken. Ook Van Beest en zijn reisgenoten maken gebruik van een huurrijtuig. In Antwerpen huren zij een koets, die 14 Louis d’Or kost, vrij van onkosten. Deze koets zal hen tot in Parijs brengen. In Parijs worden veel gelegenheden te voet bezocht of met een fiacre, een huurrijtuig dat als een soort taxi wordt gebruikt. Hoewel het reizen met een huurrijtuig in een aantal gevallen zeker te prefereren valt boven het reizen met een eigen rijtuig, biedt dat laatste de reiziger wel het meeste comfort. De keuze voor een huur- danwel eigen rijtuig hangt onder andere samen met het budget en het karakter van de reis.

⁷⁵ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 16.

⁷⁶ Dekker, ‘Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw’ www.egodocument.net/REISCONF.htm.

⁷⁷ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 33.

In de Republiek is er voor reizigers ook de mogelijkheid niet over de weg te reizen, maar over het water. Vooral boven de grote rivieren is dit goed geregeld en voordelig.⁷⁸ De waterwegen en de wegen over land vulden elkaar aan; zo worden de dijken langs de rivieren aangepast aan het vervoer op wielen.⁷⁹ Het aantal bestrate wegen naast de dijken is rond 1800 nog beperkt. De straatwegen verbinden vooral steden met omliggende plaatsen, zoals Den Haag met Scheveningen en Voorburg. Zelden verbinden ze steden onderling.⁸⁰ Vaak wordt er met een trekschuit over de diverse kanalen gereisd. Een trekschuit is een lang schip met een kajuitachtige opbouw dat aan de wal wordt voortgetrokken door mannen op paarden.⁸¹ Een trekschuit gaat traag vooruit en de reizigers zouden nauwelijks merken dat ze vooruit gaan, ware het niet dat er bij iedere sluis van schip gewisseld moet worden. Pieter van Beest maakt geen gebruik van de trekschuit, om de simpele reden dat hij naar zuidelijke streken reist waar geen trekschuit is. Wel steekt Van Beest in een roeischuit de rivier over bij Dordrecht, om vanuit Moerdijk zijn reis te vervolgen. Ook op de terugweg legt Pieter van Beest een deel van het reistraject af over water; het is echter niet duidelijk met wat voor boot hij reist.

Wanneer Pieter van Beest en zijn reisgenoten zijn aangekomen in Moerdijk, maken zij tot Antwerpen gebruik van, vermoedelijk, het openbaar vervoer per rijtuig. Dit kost het gezelschap 23 gulden inclusief passagegeld.⁸² Van Beest geeft niet aan wat voor rijtuig het betrof, maar het is aannemelijk dat dit een postkoets is geweest. Pieter van Beest heeft namelijk vanuit het rijtuig een goed zicht op de omgeving, en wanneer hij op de terugweg vanuit Parijs in een diligence reist, ziet hij maar weinig van het landschap. Een diligence heeft namelijk kleine raampjes – en Pieter van Beest raadt het dan ook af om per diligence te reizen.⁸³ Postkoetsen en diligences reden van stad naar stad op vaste tijden. Hans Erich Bödeker, Arnd Bauerkämper en Bernhard Struck Bödeker zien de invoering van de regelmatige postkoetsdienstregeling in grote delen van Europa in de vroegmoderne tijd als een keerpunt in het reizen.⁸⁴ Het openbaar vervoer per rijtuig rijdt op regelmatige tijden en is voor alle betalende klanten toegankelijk. Vertrek- en aankomsttijden worden openbaar gemaakt, om klanten te werven. Ook de tarieven en routekaarten worden gepubliceerd, waardoor reizen een planbare, overzichtelijk en berekenbare bezigheid wordt.⁸⁵

Vergeleken bij vervoer over water is het openbaar vervoer per rijtuig prijzig, maar de rijtuigen brengen de reiziger wel een stuk sneller op de plaats van bestemming. Vooral in Duitsland zijn de verbindingen goed en de rijtuigen populair. Fynes Moryson beschrijft de voordelen van het reizen per

⁷⁸ Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 16.

⁷⁹ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 25.

⁸⁰ Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 24.

⁸¹ Idem, 18.

⁸² GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 1.

⁸³ Idem, 78-9.

⁸⁴ Hans Erich Bödeker, Arnd Bauerkämper en Bernhard Struck, 'Einleitung: reisen als kulturelle praxis' in: Arnd Bauerkämper et al. (eds.), *Die welt erfahren. Reisen als kulturelle begegnung von 1780 bis heute* (Frankfurt am Main 2004) 9-32, 12.

⁸⁵ Ibidem.

openbaar vervoerrijtuig: hij hoeft er nooit lang naar te zoeken en ook niet lang te wachten op reisgenoten om de koets te vullen.⁸⁶ Handig is het grensoverschrijdende karakter van het openbaar vervoer per rijtuig: zo is het mogelijk om van Osnabrück naar Amsterdam te reizen en zelfs om voor de gehele reis al bij vertrek te betalen.⁸⁷ Tijdens een dergelijke reis die langer dan een dag duurde, moest er natuurlijk onderweg gegeten, gedronken en overnacht worden. Waar haalden de reizigers hun natje en droogje vandaan, en hoe beviel hen de slaapplek in den vreemde? Een focus op de kroeg en de herberg.

4.3 De kroeg en de herberg

*De Beer is een voortreffelijk logement. Wij aten vroeg; en daar wij die dag, door de hitte in het gloeiende zand der hijden, veel geleden hadden, kwam het ons goed uit dat wij op zachte bedden, tot in den laaten morgen van den 5^e augustus konden uitrusten.*⁸⁸

Pieter van Beest en zijn reisgenoten rustten uit in herberg De Beer in Antwerpen. De naamgeving van deze herberg past volgens Maczak volledig in de vroegmoderne Europese traditie, bestaande uit symbolen die westerse, christelijke landen met elkaar deelden.⁸⁹ Zo waren veel herbergen vernoemd naar heiligen en christelijk-spirituele figuren: denk maar aan De Drie Koningen en Den Engel. Ook geografische elementen waren vaak aanleiding voor de naam van een herberg: Het Wapen van Frankrijk bijvoorbeeld. Daarnaast dankten diverse herbergen hun naam aan het dierenrijk: De Gouden Leeuw ligt voor de hand, maar ook De Dolfijn was niet ongebruikelijk. Tot slot verleende de heraldiek de herberg vaak een naam; in deze categorie kunnen we alle namen met zwaarden, kronen, sleutels, helmen en lelies plaatsen. Herberg De Beer, een naam uiteraard afkomstig uit het dierenrijk, wordt door Pieter van Beest op waarde geschat: na een vermoeiende eerste reisdag is onze reiziger blij dat hij er een comfortabele slaapplek aantreft. Van het leven in de herberg in de vroegmoderne tijd weten we vrij veel; de reiziger die in zijn dagboek niets vermeldt over de herberg, is een uitzondering. Maczak stelt zelfs dat de herbergen en de kwaliteit van de wijn de maatstaven zijn waarnaar de reiziger de landen die hij bezoekt, beoordeelt.⁹⁰ Het is ook niet verwonderlijk dat reizigers waarde hechten aan het comfort van de herberg en de kwaliteit van het eten en de wijn; een mens moet toch eten, drinken en slapen en dan kan dat maar het beste zijn zoals thuis.

Of toch niet? Al in de zestiende eeuw merkt Michel Montaigne op “Als ik reis, heb ik mijn buik vol van onze gebruiken. Niet om Gaskonjers op Sicilië te vinden heb ik er thuis zoveel achtergelaten (...) En wat meer is, zo lijkt me, ik ben niet veel gebruiken tegengekomen die de onze

⁸⁶ Fynes Moryson in Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 31.

⁸⁷ Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 16.

⁸⁸ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 2.

⁸⁹ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 98.

⁹⁰ Idem, 50.

niet evenaren.”⁹¹ Een cultureel relativist avant la lettre, zo lijkt het althans – maar wanneer het aankomt op de herberg waar hij de nacht zou doorbrengen blijkt Montaigne toch zeer verknocht aan zijn eigen gebruiken: “Je maakt een Duitser ziek als je hem op een matras legt, net zoals een Italiaan niet tegen een veren bed kan. Een Fransman wordt ziek als je hem op een bed legt zonder gordijnen of hem laat slapen in een kamer zonder haard. Een Spanjaard verdraagt ons voedsel niet en wij kunnen niet tegen de manier van drinken van de Zwitsers. Een Duitser in Augusta (Augsburg) heeft me erg vermaakt door felle kritiek te leveren op de bruikbaarheid van onze open haarden. Daarbij gebruikte hij dezelfde redenen of argumenten die wij gewoonlijk aanvoeren om hun kachels te bekritisieren.”⁹²

Voor de herbergier kan het soms knap lastig zijn om alle gasten uit de verschillende windstreken tevreden te stellen. In de loop van de vroegmoderne tijd neemt het reizen een grote vlucht, maar het zal nog even duren eer de reizigers zich kunnen vereenzelvigen met andere eet-, drink- en bedgewoonten dan thuis. Pieter Van Beest beseft dat 's lands wijs, ook 's lands eer is. Hij kijkt er wel van op als hij in Frankrijk zijn koffie geserveerd krijgt in ‘kleine pispotten’ waarin hij geacht wordt zijn brood te dopen. Hoewel Van Beest open staat voor andere gewoonten, kan het eten en drinken in den vreemde niet altijd zijn goedkeuring wegdragen: “(...) dronken Diesters, proefden Leuvens, en namen wafelen. Maar niets van dit alles beviel ons.”⁹³ Ook de in een andere herberg geserveerde artisjokken en ‘iets vreemds, een gebakje’ vinden Van Beest en zijn reisgenoten maar niets. Over de herbergen onderweg is hij overwegend positief: de bedden liggen lekker, maar de geplaatste horren bij het bed zetten hem aan het denken. Wandluizen waren niet ongewoon, men nam het niet altijd even nauw met de hygiëne – maar gelukkig hebben Pieter van Beest en zijn reisgenoten geen hinder van deze ‘onaangename gasten’ ondervonden.⁹⁴

Gedurende de vroegmoderne tijd wordt de nachtrust van de reiziger niet alleen regelmatig verstoord door vlooiën en luizen, maar ook door kamergenoten die wel in zijn voor een lolletje. Populair is het ‘geest spelen’: de reiziger kon een touwtje binden aan het beddengoed van zijn slapende kamergenoot, om vervolgens in zijn eigen bed te gaan liggen en te doen alsof hij sliep. Ogenschijnlijk slapende trok de reiziger dan aan het touwtje, waardoor het beddengoed van de kamergenoot ging spoken.⁹⁵ De vermogende reiziger kon eisen stellen aan de herberg: het kwam voor dat een edelman en zijn gevolg hun intrek namen in een herberg en die prompt lieten verbouwen naar hun zin. Johan Sobieski, de latere koning van Polen, neemt in de zeventiende eeuw zijn bed en zijn matras mee op reis, in de hoop verstoken te blijven van de onprettige ervaring van vreemde bedden. Of dit zo’n succes is, valt te bezien: Sobieski klaagt in een brief aan zijn vrouw Maria dat het arme bed

⁹¹ M. Montaigne, *The essays*. Vert. van John Florio, 3 delen, Londen 1928. Deel 3: *Montaigne's travel journal*. In: Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 56.

⁹² M. Montaigne, *The essays*. Vert. van John Florio, 3 delen, Londen 1928. Deel 3: *Montaigne's travel journal*. In: Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 55.

⁹³ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 3-4.

⁹⁴ Idem, 10.

⁹⁵ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 63.

bijna in stukken is door het vervoer, en dat het matras zo hard is geworden dat het lijkt of hij op de hardste planken slaapt.⁹⁶

Na een verbazend korte nachtrust staat de vroegmoderne reiziger weer op uit zijn, al dan niet comfortabele, bed. Pieter van Beest en zijn reisgenoten zijn soms heel vroeg uit de veren, zodat zij om vijf uur of half zes kunnen vertrekken, en op andere dagen gaan zij pas om half zeven in de ochtend op pad, een enkele keer nog later. Daarmee zijn zij langslapers vergeleken met verschillende reizigers in de eeuwen voor hen: Samuel Kiechel bijvoorbeeld, een koopman uit Ulm, bevestigt in zijn reisverslag dat het gebruikelijk was om bij dageraad op te staan en zo snel mogelijk te vertrekken.⁹⁷ Voordat de reis echter kon worden voortgezet, moest er nog wel het een en ander gebeuren in de herberg. Zo moest de reiziger afrekenen met de herbergier (indien hij dat niet de avond tevoren had gedaan, wat verstandiger zou zijn geweest) en fooien uitdelen.⁹⁸ Ook moesten de deuren van binnenuit worden ontgrendeld, wat enige tijd in beslag kon nemen. Aan een ontbijt schonken de meeste reizigers weinig aandacht. Ontbijten kostte tijd die beter besteed kon worden onderweg, en bovendien kwamen alle consumpties op de rekening. Wie wel wilde ontbijten, stelde zich dikwijls tevreden met weinig: een zacht gekookt ei en een glas wijn (in zuidelijke streken) of een bord pap (in het noorden).⁹⁹

Om op één dag zoveel mogelijk kilometers af te kunnen leggen, stond de vroegmoderne reiziger dus op tijd op. De afgelegde kilometers voerden hem (of haar) over bergen en rivieren, door dorpen en door steden, met een steeds wisselend uitzicht. Op diverse plaatsen kreeg de reiziger te maken met grensformaliteiten, die regelmatig voor vertraging zorgden. Vaak was de grens onderdeel van het landschap: rivieren en zeeën vormden natuurlijke grenzen. Arnd Bauerkämper stelt echter dat grenzen niet slechts geografisch of politiek-administratief gedefinieerde, statische aanduidingen zijn, maar veel meer dan dat: grenzen en ruimte zijn historisch bepaald en daarmee variabel.¹⁰⁰ Daarom volgt nu aandacht voor grenzen: formeel en geografisch, maar bovenal historisch bepaald.

4.4 Grenzen en controles

*Wij hoopten die avond nog, onze passen bij den prefect gevisceert te krijgen, maar al de nedrige buigingen, de zoete woorden die wij gaven, hielpen niets.*¹⁰¹

Op zaterdag 4 augustus 1804 probeerden Pieter van Beest en zijn reisgenoten in Antwerpen hun paspoorten te regelen, zonder welke zij hun reis niet zouden kunnen vervolgen. De dienstdoende ambtenaren hadden echter geen zin om over te werken: het was al na zeven uur in de avond en de

⁹⁶ Sobieski in Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 68.

⁹⁷ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 61.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 61.

¹⁰⁰ Arnd Bauerkämper, 'Räume und zeiten des reisens: einföhrung' in: Bauerkämper et al., *Die welt erfahren*, 33-42, 36.

¹⁰¹ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 2.

volgende dag was een zondag, dan werd er uiteraard niet gewerkt. Maar Pieter van Beest en zijn reisgenoten kregen de verzekering dat de passen er maandag om vijf uur 's avonds zouden zijn. Die dag “hadden wij nog veel te hollen en te loopen om ons paspoort te krijgen, hangende het aan een zijde draad of het die dag wel lukken zou, om half vijf des avonds kwam het doch.”¹⁰²

Dit beeld van het moeizaam verkrijgen van een reisdocument wordt bevestigd door Antoni Maczak, die stelt dat een reiziger soms wel vier verschillende documenten nodig had.¹⁰³ In de vroegmoderne tijd vervulde het paspoort ongeveer de functie die een visum vandaag de dag heeft: het diende als inreisvergunning. In sommige landen was het noodzakelijk ook over een uitreisvergunning te beschikken – het is aannemelijk dat dat niet (meer) voor Frankrijk gold, aangezien Van Beest niet rept over een uitreisvergunning. In Italië had de reiziger een gezondheidscertificaat nodig om een stad binnen te komen en tot slot was, in verschillende landen en (al dan niet roerige) tijden, het van belang een aanbevelingsbrief bij zich te dragen, geschreven door iemand met de juiste connecties. Anna Frank - van Westrienen geeft in deze context aan dat de procedures met de paspoorten wat ondoorzichtig kunnen zijn; onbekend is of iedereen die begon aan een reis, van huis vertrok met alle paperassen op zak. Zo kregen de reizigers Francois en Philippe de Villers, die aan het einde van de zeventiende eeuw door Nederland en Frankrijk trokken, hun paspoort vermoedelijk al in Den Haag uitgereikt – en ze hadden het hard nodig bij de diverse grenscontroles. Hun tijdgenoot Coenraad Ruysch had het tijdens een groot deel van zijn reis in Duitsland zonder paspoort kunnen stellen, maar dreigde in de problemen te komen in Zuid-Duitsland, waar hij geen pas kon tonen. Ruysch was gelukkig een welbespraakte heer die ook deze kwestie kon oplossen.¹⁰⁴

Naast het controleren van de reisdocumenten, hadden douaniers ook de taak de bagage van de reizigers te controleren. Ook Van Beest en zijn reisgenoten ontkwamen hier niet aan: in het eerste het beste Franse dorp stonden de douaniers de reizigers bijna likkebaardend op te wachten. Hoewel onze reizigers een lijst van de meegebrachte goederen konden overleggen, werden alle koffers uitgebreid doorzocht. De dame van het gezelschap, juffrouw Epenhuizen, werd zelfs onbeschoft boven op de kleding betast.¹⁰⁵ Maczak stelt vast dat er twee redenen ten grondslag kunnen liggen aan het zo grondig onderzoeken van de bagage. In de eerste plaats kan een strenge fiscale regelgeving een oorzaak zijn voor het doorzoeken van de bagage. Niet alles mag immers zomaar worden ingevoerd. In de tweede plaats zijn er landen waar gedrukt materiaal om godsdienstige reden wordt gecensureerd.¹⁰⁶

De grenzen waarbij bagage en reisdocumenten werden gecontroleerd, zijn politiek-administratieve grenzen. Voor de reiziger zijn echter andere grenzen ook van praktisch belang:

¹⁰² GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 4.

¹⁰³ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 160.

¹⁰⁴ Anna Frank – van Westrienen, *De groote tour, tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983) 119-20.

¹⁰⁵ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 1.

¹⁰⁶ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 155.

geografische grenzen bijvoorbeeld en culturele grenzen. De eerste categorie bestaat uit vrij abrupte grenzen en hangt nauw samen met de tweede categorie. Een zee of gebergte kan het transport van zowel reizigers als culturele bagage bemoeilijken. Bovendien is het land aan de andere kant van het gebergte of de zee vaak onherkenbaar voor de reiziger: zo schreef Bartelomäus Sastrow in de zestiende eeuw dat je aan de andere kant van de Alpen in een heel andere wereld kwam: “De lucht was er warm, alle blaadjes aan de bomen hadden zich al ontvouwd, de bomen waren van onder tot boven groen en de kersenbomen stonden in volle bloei.”¹⁰⁷ Pieter van Beest en zijn reisgenoten kwamen geen grote geografische grenzen tegen. Wel merkten zij natuurlijk de verandering in taal op – maar Frans spreken vormde voor hen geen enkel probleem. Daarnaast ontging hen de geleidelijke verandering van het landschap uiteraard niet, evenmin als de uitheemse aanblik van de dorpen en steden beneden de grote rivieren. Zo valt het de reizigers in Antwerpen op, dat veel huizen tot aan de tweede verdieping zijn voorzien van zwaar ijzeren traliewerk. Van Beest en de zijnen denken dat dit ouderwets is en ooit heeft gediend als bescherming tegen roversbenden. Groot is hun verbazing als zij vernemen dat de tralies ook worden bevestigd op nieuwe gebouwen, omdat zij in de mode zijn.¹⁰⁸ Reizigers reageren vaak verbaasd op wat zij niet kennen. Zo gaf het ontbreken van ramen in de Italiaanse huizen (ze hadden wel luiken) aanleiding voor heel wat gefronste wenkbrauwen.¹⁰⁹

Hoe de reiziger reageerde op wat hem vreemd was, hing onder andere samen met zijn wereldbeeld. Zoals in de eerste hoofdstukken besproken, hadden veel Nederlanders aan het einde van de achttiende eeuw hun horizon reeds verbreed; niet alleen waren zij uitstekend op de hoogte van wat er speelde in Europa, ook beschikten zij vaak over een uitgebreide bibliotheek met reisliteratuur. Het reisverslag dat Pieter van Beest in 1804 schreef over zijn reisje naar Parijs, is dan ook een prachtig voorbeeld van een toenemend cultureel en politiek besef aan het begin van de negentiende eeuw.

4.5 Conclusie

Enkele eeuwen geleden was het reizen ingewikkelder en tijdrovender dan vandaag de dag. Dat neemt niet weg dat de mensheid altijd al gereisd heeft: over water en over land, van de ene plaats naar de andere. Tijdens de reis is er altijd genoeg te zien, want het landschap verandert voortdurend. Bergen worden afgewisseld door vlakten, het land wordt doorsneden door rivieren en iedere weg leidt naar een dorp of stad. De mens bepaalt grotendeels het aanzicht van het land, maar heeft niet overal invloed op. Klimaat, bodem en het weer zijn factoren die de staat van een weg beïnvloeden – bestrate wegen hebben daar overigens minder van te leiden dan onbestrate wegen.

Wanneer er over land gereisd wordt, gebeurt dat rond het jaar 1800 vaak per rijtuig. Er zijn verschillende soorten rijtuigen. Ze worden ingezet als openbaar vervoer maar kunnen ook worden

¹⁰⁷ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 158.

¹⁰⁸ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 3.

¹⁰⁹ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 158.

aangeschaft of voor privégebruik worden gehuurd. Het rijtuig brengt de reiziger op een relatief snelle, veilige en comfortabele manier naar zijn bestemming. In vroeger eeuwen was dat wel anders; technische problemen en berovingen waren aan de orde van de dag - en het rijtuig vormde eerder een uitzondering dan de regel. Onderweg moet de reiziger natuurlijk ook eten, drinken en slapen. Niet iedereen weet de plaatselijke gebruiken en de lokale spijzen te waarderen – sommige reizigers gaan zelfs zo ver dat zij hun eigen bed mee op reis nemen! Oponthoud onderweg tenslotte wordt vaak veroorzaakt door ingewikkelde procedures aan de grens. Vaak moeten koffers geleege worden en verschillende paspoorten en visa aangevraagd – daarmee konden hele dagen gemoeid zijn. Over al deze zaken hebben reizigers geschreven. Bovendien maakten reizigers dankbaar gebruik van wat anderen voor hen schreven. Over het schrijven over reizen gaat dan ook het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 5

Schrijven over reizen

*Dag register van ons reisje naar Parijs, om te strekken ter herinnering, van alles wat wij onderweg, in die stad, en buiten dezelve gezien hebben.*¹¹⁰

Pieter van Beest schreef in 1804 zijn reisverslag, om als herinnering te dienen. Van Beest was niet de enige die schreef over zijn reis; Rudolf Dekker vond voor de periode zestiende tot begin negentiende eeuw bijna vijfhonderd reisverslagen van Noord-Nederlanders.¹¹¹ Om het reisverslag dat Pieter van Beest schreef te kunnen inpassen in de literatuur over reisverslagen, is een historiografisch overzicht nodig. Dit hoofdstuk voorziet daarin. Bij het behandelen van de historiografie van het schrijven over reizen, is het van belang te weten welke redenen mensen hadden om te reizen. Deze hangen namelijk nauw samen met schrijven over reizen. Daarnaast moeten we in het oog houden dat veel auteurs al voor aanvang van hun reis waren ingelicht over het reizen en hun bestemming; er zal daarom aandacht zijn voor de verschillende verschijningsvormen van reisliteratuur. Vervolgens richten we ons op de kenmerken van reisverslagen. Tot slot komen de auteurs van reisverslagen aan bod.

5.1 Redenen om te reizen

Al sinds mensenheugenis zijn mannen, vrouwen en kinderen op reis. Zij hebben daarvoor uiteenlopende redenen, die tot aan de vroegmoderne tijd voornamelijk economisch, militair of religieus van aard waren. In de vroegmoderne tijd maken nieuwe redenen om te reizen, en daarmee nieuwe soorten reizen, hun entree. Zo maken studenten reizen naar gerenommeerde buitenlandse universiteiten, zodat zij daar college kunnen volgen.¹¹² Deze reizen worden ook wel *peregrinatio academica* genoemd – academische pelgrimage. Belangrijke bestemmingen zijn Parijs en Italië. Met de opkomst van de universiteiten in de Republiek (Universiteit Leiden) en Engeland trekken ook steeds meer studenten richting noordwest Europa. Het gaat daarbij niet om de drommen buitenlandse studenten die we vandaag de dag aantreffen op de campus van een willekeurige universiteit; we moeten eerder denken aan enkele tientallen studenten per jaar.¹¹³

Ouders die hun zoons niet alleen op reis wilden laten gaan – of om andere reden hun zoons niet naar een universiteit in het buitenland konden of wilden sturen – beschikten soms wel over de mogelijkheid een zogeheten gezantschapsreis te organiseren voor hun oogappels. Een jongen ging dan in het gevolg van een gezant op reis naar het buitenland, wanneer er zaken af te handelen waren. De gezant en de andere leden van het gevolg hielden een oogje in het zeil, en de jongeman leerde omgaan

¹¹⁰ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 1.

¹¹¹ Dekker et al., *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw*, 209.

¹¹² Sara Warneke, *Images of the educational traveller in early modern England* (Leiden 1995) 19.

¹¹³ Idem, 26-27.

met buitenlandse zeden en gewoonten en connecties te onderhouden. De jonge edellieden en andere jongeren van goeden huize speelden volgens Frank vaak voor ‘officieuze hofhouding’ bij een gezantschapsreis.¹¹⁴ Voortvloeiend uit de academische pelgrimage en de gezantschapsreis wordt in de zeventiende eeuw de ‘Grand Tour’ populair. Jonge lieden van goeden huize maakten als afsluiting van hun opleiding een reis door het buitenland. Vaak werden zij daarbij begeleid door een gouverneur. Belangrijke bestemmingen bleven Frankrijk en Italië, maar ook andere Europese hoofdsteden werden aangedaan. De Grand Tour werd ondernomen door jongelingen uit diverse landen: Frank vindt naast Engelsen, Nederlanders, Fransen en Duitsers ook lieden uit Oost-Europa en Scandinavië die een grote reis ondernemen.¹¹⁵

In de loop van de achttiende eeuw groeit het aantal reizigers dat een Tour (al dan niet Groot) onderneemt snel. Dit hangt niet alleen samen met de toenemende welvaart van mensen, maar komt ook door de toenemende veiligheid en comfort onderweg. Door politieoptreden tegen roversbenden wordt reizen minder gevaarlijk en de herbergen zijn niet langer Spartaanse aangelegenheden.¹¹⁶ Lang niet al die reizigers wachtte een diplomatieke functie na terugkeer van hun Tour – dat reizen naast een goede voorbereiding op het werkzame leven ook gewoon leuk en interessant was, werd steeds meer een legitieme reden om op reis te gaan. Hibbert stelt dat de Grand Tour op deze manier verwordt tot een vast onderdeel van de aristocratische cultuur: “the Grand Tour had become firmly established not only as training for diplomats, public servants and soldiers, not merely a way if satisfying youth’s natural restlessness, curiosity and adventure. It had become accepted as an ideal finishing school for a young gentleman of fortune after he had been whipped through a public school and acquired the doubtful benefits of its narrow curriculum. (...) The Grand Tour had, in effect, already become an integral aspect of aristocratic culture.”¹¹⁷

Geleidelijk aan ging de Grand Tour over in vroegmodern toerisme. Zo maakte Wicher Pott in 1685 al tijdens zijn Grand Tour uitstapjes naar kastelen in de buurt van Parijs, toen hij in die stad verbleef. Pott hoefde zich geen zorgen te maken over vervoer, onderdak en toegang tot de bezienswaardigheden: een ‘tour-operator’ regelde alles voor hem.¹¹⁸ Was voor Pott het doel van zijn Tour nog voornamelijk educatief, voor Pieter van Beest in 1804 lijkt het doel van de reis vooral toeristisch en in mindere mate politiek van aard. Van Beest en zijn reisgenoten namen uitgebreid de tijd om Parijs te bekijken, en bezochten af en toe oude bekenden, met wie zij waarschijnlijk wel wat over politiek praatten. Van Beest schreef echter zijn reisverslag “om te strekken ter herinnering, van alles wat wij onderweg, in die stad, en buiten dezelfde gezien hebben.”¹¹⁹ Hieruit maak ik op dat Van

¹¹⁴ Frank - van Westrienen, *De groote tour*, 68.

¹¹⁵ Idem, 2.

¹¹⁶ Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 9.

¹¹⁷ Christopher Hibbert, *The grand tour* (Londen 1969) 11.

¹¹⁸ Frank - van Westrienen, *De groote tour*, 260.

¹¹⁹ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 1.

Beest geen specifieke opdracht had om een reisverslag bij te houden en dat het reisverslag zelf ook geen politiek doel diende. Om het maximale uit een reis te halen, of die nu in de eerste plaats religieus, educatief of toeristisch van aard was, kon de reiziger in spé zich al voor aanvang van zijn reis verdiepen in zijn bestemming. Hiervoor bestonden ook in de vroegmoderne tijd al reisgidsen, kaarten en taalgidsen.

5.2 Schrijven voor de reiziger

Onze reiziger Pieter van Beest bezat een stadskaat van Parijs. Het betreft een panoramakaart, een type kaart dat ik niet terug heb kunnen vinden in de literatuur. Ook heeft Van Beest een schets gemaakt van de belangrijkste straten en het Ile de France.¹²⁰ De literatuur rept niet over panoramakaarten van steden, maar wel over kaarten om grotere afstanden mee te plannen. Gedurende de gehele vroegmoderne tijd beschikten reizigers over dit soort kaarten. Volgens Maczak waren ze door hun tekort aan precieze informatie en hun onhandige schaal slecht bruikbaar tijdens de reis zelf.¹²¹ Reizigers hechtten vooral veel waarde aan informatie over het aantal mijlen tussen de verschillende steden; echter op dit terrein schoot het gebruik van kaarten ook schromelijk tekort. Er bestond geen consensus over de lengte van een mijl, en vaak klopte de som van het aantal afgelegde mijlen tijdens een reis niet met de aantallen mijlen die voor de afzonderlijke trajecten stonden genoteerd. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw zagen de eerste wegguidsen echter het licht, deze boden informatie die veel accurater was.

In 1552 verscheen in Parijs *La guide de chemins de France*, gepubliceerd door de drukker Charles Estienne.¹²² De drukker was zelf geen door de wol geveerd reiziger, maar bezat een scherp beoordelingsvermogen en een brede algemene kennis. Hij ondervroeg kooplieden en sloeg pelgrimsguidsen na op informatie die van belang kon zijn voor in zijn gids. De gids publiceerde hij om puur economische redenen: het familiebedrijf dat de drukkerij was, had een financiële impuls nodig. Helaas slaagde Estienne er niet in om veel geld te verdienen met zijn gids; een andere drukker ging er met zijn idee vandoor en in de periode voor 1668 verschenen zelfs 28 edities van zijn oorspronkelijke reisgids.¹²³ De verschillende uitgevers van deze gidsen maakten wel veel fouten in hun roofofdrukken. Daarom kreeg Estienne in zijn eigen tijd weliswaar weinig credits in natura, maar wel in de vorm van waardering. Zelfs Gerard Mercator (Kraemer) gaf in zijn 'Wereldatlas' aan dat hij veel informatie had ontleend aan de gids van Estienne. Deze 'Wereldatlas' verscheen in 1595, een jaar na de dood van Mercator, die dus een tijdgenoot was van Estienne.¹²⁴

¹²⁰ Zie bijlage 2.

¹²¹ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 42.

¹²² Ibidem.

¹²³ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 43.

¹²⁴ Microsoft® Encarta® Encarta Winkler Prins 2006 [CD]. Microsoft Corporation, 2005.

La guide de chemins de France was dus een invloedrijk werk en kan worden gezien als de basis voor volgende reisgidsen. De gids voorzag de reiziger van informatie over plaatsen van historisch belang. Daarnaast diende de gids de reiziger van advies over welke weg deze het beste kon volgen bij kruisingen, waar de reiziger halt moest houden of juist beter niet kon stoppen, en natuurlijk was een belangrijke plaats weggelegd voor informatie over plaatsen en afstanden. In reisgidsen die vanaf de zeventiende eeuw verschenen, trof de reiziger ook informatie aan over hoe hij zich het beste kon gedragen tegenover douanebeambten (zwijgzaam, maar gul met fooien) en wanneer hij het beste kon vertrekken uit de herberg. Ook bevatten deze reisgidsen informatie over wat de beste manier was om de bagage te pakken.¹²⁵ Daarnaast werd de reiziger attent geadviseerd over de beste kleding voor zijn reis. Boschma stelt met betrekking tot dit laatste punt dat de reiziger zich het beste naar de gewoonten van het land dat hij bezocht kon kleden, maar nooit te opzichtig.¹²⁶ Aan de hand van het reisverslag van Reichard, die rond 1800 door een groot deel van Europa reisde, vervolgt hij: “Er voornam uit willen zien voelt men uiteindelijk altijd in zijn portemonnaie. Met goed fijn linnen legt men meer eer in, dan wanneer men zich in prachtige stoffen hult. Het is tegenwoordig al moeilijk om iemands stand te beoordelen vanuit zijn kleding, want lieden van de hoogste rang zijn vaak het eenvoudigst gekleed.”¹²⁷ Reichard’s tijdgenoot Van Swinderen reisde in 1809 met een klein gezelschap te voet door Duitsland en Nederland, en kwam door die manier van reizen tot andere conclusies. Immers wanneer de reiziger te voet gaat, dan is het gewicht dat hij kan meedragen zeer beperkt. Daarom is het van belang de kleding en bagage met overleg te kiezen. Praktisch is daarom kleding waarmee de reiziger zich overal kan vertonen.¹²⁸

Zoals de kleding, het eten en de gewoonten verschilden van streek tot streek, was ook de taal in vroegmodern Europa niet eensluidend. Hoewel vaak gedacht wordt dat de elite van Europa zichzelf op het hele continent verstaanbaar kon maken, moeten we daar toch een kanttekening bij maken. Zo deed de Duitse reiziger Bartholomäus Sastrow in 1546 alsof hij doofstom was zodra hij zich op Italiaans grondgebied bevond; de Italianen beschouwden destijds alle Duitsers als ketters en zouden hem subiet in de kerker werpen.¹²⁹ Voor de reiziger die echter niets te vrezen had, maar de taal van het land dat hij bezocht niet voldoende machtig was, bestonden er taalgidsen. Deze waren te vergelijken met de moderne ‘hoe-zeg-ik-het-in’ gidsen en werden, met het oog op de verkoopcijfers, meestal meertalig uitgebracht. Soms bevatten ze vooral woordenlijsten, maar vaak ook stonden zij bol van de min of meer realistische gesprekken, inclusief de welbekende ‘terugpraatzinnen’. Of deze taalgidsen echt van praktisch nut waren voor de reiziger, is niet bekend. Wel kunnen we ons mede dankzij deze

¹²⁵ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 46.

¹²⁶ Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 23.

¹²⁷ Reichard, *Passagier auf der Reise in Deutschland, der Schweiz, nach Venedig, Amsterdam, Paris und St. Petersburg. Ein reise-handbuch für jedermann* (Berlijn 1834, 8ste druk) in: Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 24.

¹²⁸ Van Swinderen et al., *Brieven, geschreven op eene wandeling door een gedeelte van Duitschland en Holland, in den zomer van 1809. Twee delen* (Groningen 1809-1810) in: Boschma, *Reizen in Napoleons tijd*, 24.

¹²⁹ *Des Bamberger fürstbischofs [...] gesandtschafts-reise*, 55. In: Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 158.

gidsen een beeld vormen van de situatie in de herberg, die aanleiding gaf voor dialogen over verschillende onderwerpen. De reiziger leerde niet alleen ‘Meneer, kan ik hier overnachten’ te zeggen in diverse talen, maar hij kon dankzij zijn taalgids ook converseren over het stinkende privaat. Daarnaast kon hij zijn bedgenoot op zijn nummer zetten, indien die zich vervelend gedroeg in het tweepersoonsbed: ‘Je ligt maar te trappen. Je trekt alle dekens naar je toe. Je hebt mijn kussen!’¹³⁰

Het slapen met een bedgenoot mocht dan tot in de achttiende eeuw zo gebruikelijk zijn dat er zelfs tips voor werden gegeven in reis- en taalgidsen, Pieter van Beest rept er in 1804 met geen woord over. Het alleen slapen kwam niet alleen de nachtrust ten goede, maar ook het reisverslag. Zonder bedgenoot had de reiziger meer privacy om te schrijven. Reizigers die overdag op pad waren, zagen zich genoodzaakt om in de avonduren hun belevenissen van die dag aan het papier toe te vertrouwen. Deze reisverslagen werden soms ook gepubliceerd. Het is daarom moeilijk een scherpe scheidslijn te trekken tussen reisverslagen en reisgidsen. Schrijvers van reisgidsen putten vaak uit hun eigen ervaringen, terwijl auteurs van reisverslagen hun eigen indrukken regelmatig een wat algemener karakter probeerden mee te geven.¹³¹ Het is daarom van belang om te onderzoeken wie die auteurs waren en hoe zij hun reisverslagen zoal vorm gaven.

5.3 Kenmerken van reisverslagen

De reiziger die aan het eind van de dag bij het schijnsel van een olielamp een reisverslag schreef, deed dat op verschillende manieren. Waar sommige reizigers hun verslag keurig uitwerkten en een eenduidige stijl aanhielden, maakten anderen alleen een kladje met aantekeningen. Het was niet ongebruikelijk dat het verslag pas na afloop van de reis in het net werd geschreven. Het valt op dat een beschrijving van de terugreis vaak ontbreekt. Pieter van Beest schrijft echter na zijn vertrek uit Parijs nog enkele pagina’s, waarin hij informatie verstrekt over de gereden route, de kosten van de terugreis en de diverse logementen en steden die hij heeft aangedaan. Een beschrijving van de wegen en het landschap ontbreekt echter, terwijl Van Beest daarover op de heenweg uitgebreid de loftrumpet stak. Een reden hiervoor is waarschijnlijk, dat Pieter van Beest vanuit de diligence waarmee hij terug naar Dordrecht reist slechts vanuit kleine raampjes een beperkt uitzicht had op de omgeving.

De meeste teksten zijn enkele tientallen pagina’s lang, maar de lengte van de reisverslagen kan variëren. Het reisverslag van Van Beest is met 80 pagina’s vrij lang. De meeste Nederlanders schreven hun reisverslagen in het Nederlands, maar sommigen schreven in het Latijn of Frans. Reizen was dan ook een uitgelezen gelegenheid om de kennis van vreemde talen te oefenen. Soms was dat ook een doel op zich en dan zien we dat ook terug in de reisverslagen. Nederlanders hechtten van oudsher sterk aan het leren van vreemde talen. Het is daarom aannemelijk dat er relatief veel

¹³⁰ Mr. Boyer, *The compleat French-master for ladies and gentlemen* (Londen, 11de druk 1733) 256 in: Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 60.

¹³¹ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 45.

Nederlandse reisverslagen in andere talen dan het Nederlands zijn opgesteld. Het reisverslag van Pieter van Beest is opgesteld in het Nederlands met enkele Franse woorden. Hoewel Van Beest nergens expliciet schrijft over de Franse taal, kunnen we er vanuit gaan dat hij deze voldoende beheerste. Tijdens zijn visites aan de diverse uit de Republiek afkomstige kennissen kon hij gewoon Nederlands spreken, maar bij de conversatie met bijvoorbeeld een koetsier of een waard en tijdens een bezoek aan de directeur van de school voor stommen en doven in Parijs was kennis van de Franse taal onontbeerlijk.¹³²

Van de overgeleverde reisverslagen die zijn opgenomen in de lijst van Dekker, is ongeveer een dozijn opgesteld in rijmvorm. Het valt op dat de rijmende auteurs over het algemeen van eenvoudige afkomst waren.¹³³ Een enkeling schreef in komische trant. Sommige reisverslagen waren duidelijk bedoeld voor privégebruik, andere werden voor een publiek geschreven. Vaak bestond dat publiek uit thuisgebleven familie en bekenden. Daarnaast waren er in de achttiende eeuw enkele reizigers die hun teksten specifiek gebruikten voor voordrachten voor gezelschappen. Van Beest schreef zijn verslag 'om te strekken ter herinnering' waarschijnlijk in eerste instantie voor zichzelf en zijn medereizigers. Hij schrijft immers ook over 'ons reisje naar Parijs', maar hij legt nergens uit wie 'ons' precies is. Het is daarom aannemelijk dat het reisverslag bedoeld is voor de 'ons', dus Pieter van Beest zelf en zijn reisgenoten, het gezin Epenhuizen.

Inhoudelijk verschillen de reisverslagen van andere egodocumenten door het vaste patroon dat erin wordt aangehouden: de lezer wordt praktisch altijd geïnformeerd over de route, vervoermiddelen, herbergen, bezienswaardigheden en uitgaven.¹³⁴ Aan het begin lezen we vaak wie er tot het reisgezelschap behoorden. Het verslag van Van Beest wijkt alleen op dat laatste punt enigszins af: het bevat geen opsomming van de reizigers maar zij worden af en toe met naam genoemd in de loop van het verslag. Van het overgrote deel van de reisverslagen is de auteur bekend. Ook weten we dan tot welke sociale laag de auteur behoort.

5.4 De auteurs van reisverslagen

Reizigers waren afkomstig uit diverse sociale lagen uit de maatschappij. Dekker onderscheidt voor de zestiende tot en met de achttiende eeuw een zestal sociale lagen.¹³⁵ Ten eerste was er een groep die bestond uit de adel en regenten, waarbij opgemerkt dient te worden dat binnen de elite het adeldom als een belangrijk standonderscheid werd beschouwd. Een tweede reizigersgemeenschap omvatte grote kooplieden en ondernemers, hoge ambtenaren en militairen. De derde groep had een grote omvang. Hierin bevonden zich mensen met een universitaire opleiding, zoals hoogleraren, medici en advocaten. Ambtenaren met een middenkaderfunctie rekenen we eveneens tot deze derde groep, evenals

¹³² GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 45-7.

¹³³ Dekker, 'Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw' www.egodocument.net/REISCONF.htm.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Ibidem.

handelaren. Pieter van Beest behoort als wijnhandelaar tot deze derde groep. Afgaande op zijn reisverslag kunnen we ervan uitgaan dat hij een goede opleiding had genoten en een ontwikkeld man was. Een vierde groep bestond uit zelfstandige ambachtslieden, winkeliers, schoolmeesters en boeren. De vijfde sociale groep omvatte knechts in vaste dienst, soldaten en matrozen. De zesde groep tenslotte bestond uit loswerklieden en bedeeden.

De meeste auteurs van reisverslagen behoren tot de hogere lagen van de samenleving. Deze groep reisde vooral voor plezier en studie en soms vanwege ambtelijke verplichtingen. De welgestelden hadden de tijd en mogelijkheid om een reisverslag te schrijven. Daarnaast konden zij natuurlijk lezen en schrijven, terwijl de meeste mensen uit de lagere sociale lagen deze vaardigheid ontbeerden. Dekker stelt dat reizen voor plezier en studie kostbaar was; alleen de welgestelden konden zich deze luxe permitteren.¹³⁶ Maczak stelt echter dat de gemeenschap van reizigers weliswaar nooit mensen uit de allerlaagste klassen van de maatschappij onder haar leden heeft geteld – en in het bijzonder geen lieden die door lijfeigenschap waren geknecht – maar toch zeer gevarieerd van samenstelling was.¹³⁷

Een verandering in sociale klasse van de reizenden wordt teweeg gebracht door het openbaar vervoer per rijtuig.¹³⁸ Vanaf de zeventiende eeuw is het reizen door de opkomst van de postkoets niet langer voorbehouden aan hen die zelf een rijtuig tot hun beschikking hebben of er één kunnen huren. De aankomst- en vertrektijden van de postkoets worden bekend gemaakt, evenals de geldende tarieven. Dit alles leidt tot een toename van het aantal reizigers en dus het aantal reisverslagen. Dekker geeft in deze context aan dat het reisverslag een literair genre is dat in de late Middeleeuwen tot bloei kwam, en een expansieve groei kende in de tweede helft van de achttiende eeuw.¹³⁹

Wanneer we ons beperken tot reisverslagen van Noord-Nederlanders, zien we dat veel schrijvers afkomstig zijn uit Hollandse regentenfamilies en uit adellijke families uit de rest van het land. Het huis van Oranje wordt vertegenwoordigd door onder andere de uitvoerige reisjournalen van de latere koning Willem II. Hij hield deze journalen bij tijdens zijn verblijf in Duitsland en Engeland en tijdens zijn deelname aan de veldtocht tegen Napoleon door de geallieerden in Spanje. Het beeld ontstaat dat leden van regentenfamilies een substantieel groot deel uitmaakten van de reizigersgemeenschap. Dit beeld kan echter vertekend zijn door de geschiedenis; immers de regentenfamilies beschikten vaak over de faciliteiten van een familiearchief, waardoor door hen geschreven reisverslagen wellicht vaker bewaard zijn gebleven en uiteindelijk in overheidshanden terecht zijn gekomen. Ook het reisverslag van Pieter van Beest is terecht gekomen in een familiearchief. Van Beest had zelf weinig familie en was ongehuwd. Een dochter van een nicht van

¹³⁶ Dekker, 'Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw' www.egodocument.net/REISCONF.htm.

¹³⁷ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 171.

¹³⁸ Bödeker et al. 'Einleitung: Reisen als kulturelle praxis' in: Bauerkämper et al., *Die welt erfahren*, 12.

¹³⁹ Dekker, 'Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw' www.egodocument.net/REISCONF.htm.

Van Beest was getrouwd met Adolph Blussé.¹⁴⁰ Daardoor kon het gebeuren dat het reisverslag van Pieter van Beest bewaard bleef in het familiearchief van de familie Blussé.

Hoewel de literatuur doorgaans rept van ‘de reiziger’, en ook ik voor het gemak regelmatig deze term gebruik, is het zeker niet zo dat de meeste mensen alleen reisden. Sterker nog, alleen reizen is nooit een goed idee geweest in verband met de gevaren die het met zich meebracht. We onderscheiden drie groepen reisgezelschappen, namelijk het omvangrijke gezelschap dat met bijvoorbeeld een vorst meetrok, het kleinere reisgezelschap dat de reis van begin tot eind samen plande en maakte, en tenslotte de ‘toevallige’ groep die bestond uit reizigers die niet alleen wensten te reizen en elkaar opzochten. Met betrekking tot de derde groep merkt Maczak op dat deze ontstond om redenen van psychologische en materiële aard. Zo bracht een groep niet alleen gezelligheid, maar was het ook goedkoper om als groep te reizen.¹⁴¹ In deze context past ook weer de postkoets: de opmars van deze vorm van openbaar vervoer leidde tot een toenemende gelijkheid tussen reizigers.¹⁴² Het reizen als groep was naast aangenamer en voordeliger natuurlijk ook minder gevaarlijk dan het reizen alleen. Diverse auteurs maken melding van overvallen, piraterij en stormen en wanneer die onaangename zaken zich voordeden, stond de reiziger sterker wanneer hij zich in een groep bevond. Pieter van Beest en zijn reisgenoten behoren overduidelijk tot de tweede groep; alle leden van hun gezelschap zijn afkomstig uit dezelfde sociale laag en zij maken de reis geheel gezamenlijk.

5.5 Conclusie

Mensen hebben verschillende redenen om te reizen. In volgorde van hun entree in de geschiedenis van het reizen onderscheiden we de economische, militaire en religieuze reden om erop uit te trekken enerzijds, en het reizen voor studie als toerist anderzijds. Over al deze vormen van reizen is geschreven door reizigers. Deze reizigers kunnen afkomstig zijn uit diverse sociale lagen van de maatschappij. Vaak reizen zij in, al dan niet toevallig samengestelde, groepen. Met behulp van reisgidsen, kaarten en taalgidsen weet de reiziger zich te redden in vroegmodern Europa.

De schrijvende reiziger introduceert doorgaans zijn reisgezelschap – Pieter van Beest is een uitzondering op deze ‘regel’- en schrijft over de route, vervoersmiddelen, verblijfplaats en uitgaven. Opvallend vaak ontbreekt een verslag van de terugreis. De gemiddelde lengte van een reisverslag is enkele tientallen pagina’s. Het verslag van Pieter van Beest is vrij lang (80 pagina’s). Hoe de reis van Pieter van Beest precies verliep, lezen we in het volgende hoofdstuk, dat de transcriptie van zijn reisverslag bevat.

¹⁴⁰ GAD, Familiearchief Blussé, doos 22 nummer 528.

¹⁴¹ Maczak, *De ontdekking van het reizen*, 171.

¹⁴² Idem, 172.

Hoofdstuk 6

Dag register van ons reisje naar Parijs

In dit hoofdstuk staat het reisverslag dat Pieter van Beest maakte van zijn reis naar Parijs en zijn verblijf in die stad centraal. Het reisverslag bevindt zich in het stadsarchief van Dordrecht, in de collectie Blussé. Het bestaat uit een tachtigtal dicht beschreven pagina's, aangevuld met een panoramakaart van Parijs (zie bijlage 1), een schets die Pieter van Beest maakte van het centrum van Parijs (zie bijlage 2) en een index op het reisverslag. De index en het reisverslag worden hieronder integraal weergegeven. Het handschrift van Pieter van Beest is, met uitzonderingen van enkele woorden, goed leesbaar. Pieter van Beest is niet zo consequent met het gebruik van de letters d en t en met de -n aan het einde van werkwoorden. Ook schrijft hij woorden vaak op verschillende manieren. Ik heb deze inconsequente schrijfwijze overgenomen, zoals ik getracht heb de tekst in zijn geheel zo oorspronkelijk mogelijk weer te geven. Ik heb hierbij de Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden als leidraad aangehouden.¹⁴³

Het reisverslag van de reis naar Parijs is geannoteerd. Tenzij anders vermeld, is de informatie in de noten ontleend aan:

- Arthur Cotterell en Rachel Storm (eds.), *De grote mythologie encyclopedie: gezaghebbend alfabetisch naslagwerk over de mythen en legenden van Griekenland, Rome, Egypte, Perzië, India, China en uit de klassieke, Keltische en Germaanse oudheid* (Utrecht 2007).
- Danielle Chadych en Dominique Leborgne, *Paris pour les nuls – son histoire, ses quartiers & ses monuments* (Parijs 2006).
- *Encyclopaedia Britannica 2008 [Online]* www.britannica.com (01-10-2008).
- *Microsoft Encarta, Encarta Winkler Prins 2006 [CD]* Microsoft Corporation, 2005.

6.1 Index op het reisverslag

De index op het reisverslag is gemaakt door Pieter van Beest en bestaat uit drie genummerde pagina's.

[1]

Woestwezel	1
Antwerpen	1
Brussel	4
Hallen	5
Mons (Bergen)	5

¹⁴³ Nederlands historisch genootschap en rijkscommissie voor vaderlandse geschiedenis, *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden* (Utrecht, 's-Gravenhage 1975).

Valencienne	6
Cambrai	7
Perronne	7
Rooïe	8
Gournai	9
Pont St. Mayence	10
Senlis	10
Parijs (aankomst te)	12
Palais de la justice	12 – 33
Pont des Ars	13
Place Dauphin	14
Velociphere	14
Gereformeerde kerk	14
Carroussel	15
Tuilerie	16, - 24 -25
Baden	16
Museum des Monument	16
Boulevard	17 – 42
Place de Greve (stadhuis)	18
Gallerie des Fableaux	18
Cabinet de mineralogie (de munt)	19
Ecole de chirurgie	20

[2]

Keizerlijke bibliotheek	20
Pag.	
Porcelijn fabriek (de Seve)	21
Paleis van Luxembourg	22
Kerk van St. Sulpice	22
Esplanade	24
Eliseesche Velden	25
Te Deum (in de Invalides)	25
Kerk van Notre Dame	26
Pantheon	26

Jardin des plantes (Nat. Thuin)	27 – 31
Gobelins	27
Salpetriene (hospitaal van)	28
Pont-Marchant (pont om overtezetten)	29
Bastille	30
Museum tres curieux (bij Bertrant)	30
Palais Roijal	31 – 40 – 67
Spaandonk	32
Cabinet van nat. Historie in de tuin	32
De Louvre	33
Galerie des antiquité	33
Meseum des fableaux	35
Palais der 500 ^e	36
Palais van de Invalides	37
Kerk van de Invalides	38
 [3]	
Champ de Mars	39
Pag.	
Place Vendome	40
Place Roijal	41
De tempel	41
Poort van St. Denis	42
School de stommen & dooven	43
De viswijven & groenwijven	47
Versaille	48
Trianons	53
Klijn Trianons	54
Marlij	56
Passij	61
Boulonje & bois de Boulonje	61
St. Clou	61
Malmaison	64
Opera des bardes	69
Begraafenis	71

tot

Wij hebben hier maar nagelaten aanteteken, de beroemde kaaijen langs de Seine, en de beroemde straaten in de stad. Evenwel tot onze herinnering zullen wij de naamen daar van noemen dewijl wij die allen bewandeld hebben, en om dat daar door Parijs ons te beter in geheugen blijven zal.

[4] De kaaijen zijn aan de eene zijde

Bonaparte	Des Augustin
Voltaire	Tournelle
Malaquai	St. Bernard
Conti	

Aan de andre zijde der Seine

St. Paul	Ecole
Des Ormes	Du Louvre
Pelletiers	Gallerie du Louvre
Magisferie	Thuilerie

De beroemste straaten

St. Honoré	St. Victor
Petit Champs	Moufetart
La Loi	St. Jacque
Montmartre	De la Harpe
St. Denis	Vangirard
St. Martin	De Sene
Du Temple	Varennnes
Vielle ditto	Grenelle
St. Louis	St. Dominique
St. Anthoine	L'université
	&
	De l'ille

De geringere straaten zijn in het oneindigen, maar loopen dog allen, links en regs in deze voornaamen uit.

6.2 Transcriptie van het reisverslag

[1] Dag register van ons reisje naar Parijs, om te strekken ter herinnering, van alles wat wij onderweg, in die stad, en buiten dezelve gezien hebben.

Door P. van Beest.

Den 4 augustus 1804 vertrokken wij des morgens vier uren, met een roeischuit, naar de Moerdijk en kwamen daar ten half zeven uren. Wij namen een rijtuig naar Antwerpen voor f 23,- met het pasagegelt, en stapten ten 7 uren daarop, om ten 4 uren te Antwerpen te zijn. Maar daar de lucht zeer swaar, en de hitte bijna ondragelijk was, spaarden men de paarden, en wij kwamen eerst ten half zeven in het gezigt van die stad. Van de dorpen, daar wij doorreden, valt niet veel te zeggen. In Woestwezel zagen wij voor de eerste maal de lieve vrouw, in een kastje op de weg: bij andre dorpen vonden wij hier en daar, ons Heer aan t kruis in de openlucht, en in het eerste fransche dorp de commisen op ons wagten. Wij vertoonde aan hun de lijst van alles wat er in ons koffer gepakt was. Maar het kon niet helpen, het moest open. Men ligten op, haalden hier, en daar uit, en stak de hand tot op den bodem. Zelfs moest ons valies, daar niets dan zacht goed in was, voor een der oudste heeren (de jongere hadden het niet begeerd) geledigt worden. Maar daarmede was het af, tot voor de poort van Antwerpen, waar men vrij bozer scheen te zijn, want de wagen zelfs wierd in alle zijne holligheden onderzocht.¹⁴⁴ Juffrouw Epenhuizen moest de zakken ledigen, en men betastede haar onbeschoft boven op de kleding. Intusschen overviel ons een sware donderbui, en deze was zeker een oorzaak dat men het koffer gesloten liet. Wij reden

[2] onder een sware stortregen binnen, maar hier was het halt, om onze passen te zien, en die te registreeren, zodat wij eerst ten zeven uren in het logement den Beer binnen stapten. Wij hoopten die avond nog onze passen bij den prefect geverseert te krijgen, maar al de nedrige buigingen, de zoete woorden die wij gaven, hielpen niets. De commiesen van Zijn Exellentie hadden maar één woord waarmede zij ons afwezen, en daar bleven zij bij: het was zeiden zij, heden te laat, morgen was het zondag, dan werkte men niet. Maar maandag ten 5 uren des avonds, dan zouden wij de passen hebben. Wat wilde wij doen, wij gingen naar den Beer terug, en wel met een man, die ons de castelijn Fontijn had medegegeven, om ons de weg naar de prefectuuren te wijzen (hoezeer die een hanestap ver was), en deze man vroeg ons dadelijk waarmede hij ons nu méér konde dienen. Ik zeide brengt dan een beste fles roden wijn boven. Dat zeide hij moet de knecht van het logement doen. Wie zijt gij dan, vroeg ik. Ik ben uw knecht om u door de stad te leiden, zeide hij. Die heb ik niet nodig, zei ik. Maar ik was bleide met een footje voor de boodschap, van die lastige vent aftekomen. De Beer is een voortreffelijk logement. Wij aten vroeg, en daar wij die dag, door de hitte in het gloeiende zand der hielden, veel geleden hadden, kwam het ons goed dat wij op zagte bedden, tot in den laaten morgen van

¹⁴⁴ De route die Pieter van Beest volgde naar Parijs, is vanaf Antwerpen te zien in bijlage 4.

den 5^e augustus konden uitrusten.

Om half elf uren gingen wij eerst op marsch om de stad te be-

[3] zien. Wij bewonderde de Meene, en andere groote breede straaten & pleinen. De prachtige huizen, maar ook die ouderwetsche, die als het ware, in eizere harnessen pronken. Velen zij er die tot de tweede verdieping voor alle de raamten met zwaar eizerwerk betraillet zijn, en wij dagten dat dit voor eeuwen tegen roverbenden gedient mogt hebben, maar men zeide ons dat het heden nog de smaak bij sommigen was, die nieuwe gebouwen stigten. Houte gevels vonden wij maar weinigen meer, maar meestalle nieuwe, en vernieuwde gebouwen met groten ruiten. Wij stapten in de St. Jacobs kerk, zijnde een groot & trotsch gebouw, maar van binne kaal, dewijl het van schilderijen , en beelden beroofd was. De Jesuiten kerk die van veel schoonder bouwordre is, heeft nog meer geleden aan de buiten zijden, zijn er beelden van boven en uit de nissen gehaald, en velen geknod, van binnen is zij ook van hare voornaamsten ciradien beroofd, men heeft de marmeren capellen, en hare basrelieven¹⁴⁵ gelaten, maar de schilderijen ontvoerd, en de beelden geknot.¹⁴⁶ Wij vonden den Eerwaardigen Priester daarin op den predikstoel bezig, over de liefde tot den naasten. Zijn wijze van verklaren was een weinig langdradig, en het huis van juffrouw Van Leen hier digte bij zijnde bezogte wij deze onze stadgenoten, en de heer Rom. ontmoetede onzen bekende heer Nierhof, en gingen zo al door de stad, naar buiten op de schoone wandelwegen wandelen. Hier zijn op die wegen valen herbergen, of zogenaamde staminees, waar men het geroemde bier met velen potten drinkt. Wij gingen in één, dronken Diesters, proefden Leuvens, en namen wafelen. Maar niets van dit alles

[4] beviel ons. Intusschen was de weg vol wandelaars, en het viel onze juffer in het oog dat al de dames zeer schonen, en zelfs het gemeen zeer goede kanten droegen.

Den 6e, Aug: hadden wij nog veel te hollen en te loopen om ons paspoort te krijgen, hangende het aan een zijde draad of het die dag wel lukken zou, om half vijf des avonds kwam het doch, en wij contracteerde toen met onze castelijn voor een koets tot Parijs, bedingende deze voor 14 Louis d'Or, vrij van onkosten.

Den 7^e, vertrokken wij om 6 uren naar Brussel, het was kout, guur weder maar de weg plaisant, wij reden door Mechelen & Vilvoorden, langs het gevangenhuis, en de schone vaart waarop wij de Barque of Barge ontmoeteden, en kwamen toen 10 uren te Brussel. De inrei in Brussel is ellendig, maar de berg opgekomen zijnde alles zeer vorstelijk, de (→ doorgehaald, onleesbaar) enten, die hier op het Place Royal zijn, zijn koninklijk aan de buitenzijde, en van binnen niet minder voldoende. In het middenpunt van dat plein staande, heeft men niet dan palaisen om zich heen, terwijl het oog aan eene zijde zich over het park verlustigt. Naast het hotel de Flandre daar wij iets gebruikt hadden, is

¹⁴⁵ Een bas-reliëf is een halfverheven beeldhouwwerk.

¹⁴⁶ Pieter van Beest doelt hier op de verwoestingen ten tijde van de Franse Revolutie.

eene der prachtigste kerken – Kouwenberg genaamt.¹⁴⁷ Allertrotsch, met de schoonste colonnen van buiten verciert, gaat men daar over zeer breede & schoone trappen naar binnen, en word aangedaan over het majestueuse en eerbiedwekkende van deze tempel. Wij wandelde naar & door het park. De dreven bekoorden ons, het beeldwerk lokte

[5] ons om daar nog lang te blijven, maar de tijd verbood het ons, om half een verlieten wij dezen gemakelijken oord, en reden naar Mons.¹⁴⁸ Wij hadden nu een goede koets van den kastelijn in het hotel den Flandre, dewijl die in Antwerpen, om zijn jonge paarden eenige verandering gemaakt had, en wij daar door genoodsaakt waren een Louis meer, dan wij bedongen hadden, te moeten betalen. Wij reden in deze ruime koets over de schoonste weg die men bedenken kan, zijnde een breede straatweg, die aan zijn zijden, breede klei wegen heeft. Wij zagen aan wederzijden de bergen, en daartegen de graanen, groen & dor, en door deze aangename verschieten geleid kwamen wij om 3 uren te Hallen, een ellendig en naar t schijnd armoedig stadje.¹⁴⁹ De Lieve Vrouw, die aan de hoek van een kerk, agter de trailles in de opelucht staat, ziet er niet beter uit. Hare kleding is arm & onrijn, en hare couleur vuil en ziekelijk, ze boezemd eer verrachting als eerbied in. Wij reden toen verder den schonen straatweg vervolgende, langs Braine le Compt¹⁵⁰, en zagen de verrukelijkste gezigten tegen de bergen die aan wederzijden lagen. Het waren dorpen tegen de bergen, kooren akkers, groene velden, rijpe schoven, hier en daar door een bosch vervangen, of door werklieden en beesten verlevendigt. Wij kwamen ten 10 uren te Mons in De Kroon, vonden er een slegt soupé, maar tamelijk goed logies. Den 8e vertrokken wij des morgens 5 uren. Daar wij nu s'avonds in het donkere waren binnen gekomen, en nu zo vroeg door een ge-

[6] deelte der stad reden, kunnen wij niet veel van Mons zeggen, dan dat het zeer bergachtig is, dewijl wij van een verbazende hoogten, door velen straaften, tot aan de wallen daalden, die door verscheide drooge grachten, waarover wij reden, versterkt zijn. Wij hadden niet lang gereden of wij begonnen de tekenen te zien, dat wij digte bij de koolen mijnen waren.¹⁵¹ Heele velden zagen wij met opeen gestapelde koolen leggen, de weg was onophoudelijk met gelade wagens bezet, en de weg zelve van een zwarte couleur geworden. Wij passeerden Boussen Quivrain,¹⁵² en meer diergelijke, naar het

¹⁴⁷ Waarschijnlijk doelt Pieter van Beest hier op de St.-Jakob-op-Koudenberghkerk, een barokke kerk in Brussel die in de jaren 1776-1787 gebouwd werd.

¹⁴⁸ De stad Mons wordt ook wel Bergen genoemd en is de hoofdstad van de provincie Henegouwen in het tegenwoordige België.

¹⁴⁹ De stad Hallen ligt in de huidige Belgische provincie Henegouwen.

¹⁵⁰ Braine-le-comte wordt ook wel 's Gravenbrakel genoemd en ligt evenals Mons (Bergen) en Hallen in de Belgische provincie Henegouwen.

¹⁵¹ De steenkoolontginning in Wallonië dateert al van in de Middeleeuwen en kende door de vroege industrialisatie van het gebied en de grote vraag naar cokes een grote bloei sinds de eerste helft van de negentiende eeuw.

¹⁵² Op de kaart (bijlage 4) staat deze plaats vermeld als Bousse Quivrain.

aanzien, armoede plaatsen, en kwamen ten elf uren te Valenciennes.¹⁵³ Onze intrek was in de Grand Canard, maar wij wandelde weldra door de stad,

en voornamelijk naar dat gedeelte, dat in den jongsten oorlog zo veel geleden had.¹⁵⁴ Die wijk ligt nog in puin, zijnde een gedeelte met een muur onttrokken, en tot tuin aangelegd. De stad ziet er over het geheel niet rijk genoeg uit, om te denken dat deze wijk weder op gebouwd zou worden. Zij heeft bekrompe naauwe straten, de markt of paradeplaats, daar het stadhuis zich bevindt, is al het eenige dat eenig aanzien maakt. Wij stapten het hooge bordes van het stadhuis op, vonden de rechters vergaderd, en in de rechtzaal zeer statieus in swarte tabberten gezeten. Den president in een leuningstoel in het midden der tafel, de secretarissen aan zijne zijde. Hij sprak de getuigen aan, die één voor één voor de balie geroepen wierden, en die al zittende moesten ant-

[7] woorden. De zaak betrof eene dame die van de man af wilde. Zij was tegenwoordig, hij niet. Maar de advocaten voor en tegen. Deze zaten ook in zwarte tabberde aan bijzondere tafels te schrijven. Zodra een der getuigen afgehandeld had, dat vrij bar, van wegens den president in zijn werk ging, dicteerde mijnheer de president, het gene hij zeide met die getuigen gehandelt te zijn. De secretaris schreef en las dit daarna den getuigen & de vergadering voor. De aanschouwers stonden aan de eene zijde in de rondte; velen waren er niet, ook was de kamer te klein om een groot getal toe te laten. Wij reden om een uur langs Bouchain, naar Cambrai, de weg hield zich even zoo breed, en de gezigten van rondommen, even zo schoon, als die morgen, en den vorigen dag.¹⁵⁵ En wij kwamen ten 7 uren te Cambrai in de Petit Canard, een zeer goed logement, de castelijn vriendelijk, het soupe naar genoegen, en de bedden zeer goed. Deze plaats schijnd ook een dugtige vesting, niet minder als Valenciennes versterkt, maar is almede schijnbaar armoedig. Evenwel was de markt groot en schoon, met tamelijke goede huizen vercierd; het stadhuis prachtig, buiten dat de straten naauw en irregulier. Den 9^e. vertrokken wij ten half ses uren over Perronne, naar Roie, en hadden alwederom dezelfde aangename gezigten over den weg en de bergen.¹⁵⁶ Ten 12 uren kwamen wij in de voorstad van Perronnen, in het ellendig hotel Du Vert Galand, hier, en in al de voorgaande dorpen die wij doorgereden hadden, zat ellende op den troon. Evenwel wisten wij niet dat de stad zo digte bij ons was, onzen koetsier had dat verswegen; anders hadden wij daarheen gewan-

¹⁵⁴ De stad Valenciennes ligt aan de Schelde in het steenkolengebied en hoort sinds de zeventiende eeuw tot Frankrijk.

Waarschijnlijk doelt Pieter van Beest met de oorlog op de oorlog tussen Frankrijk en het Habsburgse Rijk die op 20 april 1792 begon. Altena en Van Lente, *Vrijheid en rede*, 130.

¹⁵⁵ De stad Cambrai ligt in Frankrijk aan de bovenloop van de Schelde en wordt in het Nederlands ook wel Kamerijk genoemd.

¹⁵⁶ De stad Péronne ligt in de regio Picardië in Frankrijk, aan de samenvloeiing van de rivieren Somme en Cologne. Met de plaats Roie, Rooie of Rooi wordt de plaats Roye in Frankrijk bedoeld.

[8]delt. Nu waren wij maar even een hoek omgereden toen wij den stad zagen. De stad scheen tamelijk groot, en danig versterkt. Wij reden door vier poorten, over drooge grachten, die allen met zeer hoge wallen verdedigt kunnen worden en die wederom door een hooge berg gedekt worden, waartegen wij opreden om in het binnenste der stad te komen. Wij moesten door de stad nogal tegen hoogten op, en buiten komende kwamen wij op den kruin des bergs, die zeer breed en uitgestrekt, groote boschadien had, zo dat hier de gesigten, anders, zeer bepaald, en woest waren. Den straatweg legt over dezen berg, door die boschen heen – en dat duurde vrij lang. Maar dit kort achter de rug hebbende wederom van de berg, maar eenen anderen, die wij voor ons zagen, gereden zijnde was de uitkijk wederom alstevooren, en des avonds om 8 uren kwamen wij te Rooie¹⁵⁷ in De Zon, een tamelijk goed logement. De oude juffrouw beloofde ons pracht, en goede cier. En de jonge dame telde om haar vingers wat al uitheemsche lekkerneijen wij verwagten konde. Wij koozen het eenvoudiger, een salaasje met een carbonaadje – echter daar kwamen ook artichokken voor den dag, en dan nog iets vreemds, een gebakje, dat wij voor een liefhebber lieten.

Den 10^e verlieten wij Rooi om ½ zeven, om te Senlis te komen.¹⁵⁸ Al het schoone van weg en bergen genoten wij hier dubbeld; gelijk dit zich ook den vorigen dag, kort bij Rooi zich zo had laten zien. De kostbaarste landen, met ontelbaare schatten granen daar op, waren niet te overzien; de vragtwagens met allerhande

[9] koopmanschappen geladen en met ses, vier, en drie paarden bespannen, volgden elkander zonder einde op. Maar wonder wat het dan er in dit rijke land, daar een schat geoogst kon worden, geen menschen, zo ver de oogten reikten in de graanen gevonden wierden. Hier en daar, maar zeer enkelde zag men een groep boerinnen; waaronder zich nu en dan één man, of twee jongens bevonden. Maar onder de wagens, wekten dertien die elkandre volgden onze droefheid op.

Het waren galei slaven, ongelukkigen, die hunne vrijheid en hunne misdaden verlooren hebbende, nu naar Antwerpen gevierd wierden, om daar in kluisters, aan het graven van een dok te werken.¹⁵⁹ Zij zaten meer dan 30 op één wagen, rug aan rug met sware eizere banden om hals en schouders, aan elkanderen gebonden. Onder deze was er tenminsten nog één on, vervéeld en beschaamd genoeg om zijn aangezicht te verbergen. Wij hadden tusschen Perronne & Rooi, de eerste vrugtbomen aan den weg

¹⁵⁷ Bedoeld wordt de plaats Roye.

¹⁵⁸ De plaats Senlis ligt in de regio Picardië, departement Oise aan de rivier Nonette.

¹⁵⁹ Galeislaven zijn dwangarbeiders of slaven die op de galeien roeiden. Een galei was oorspronkelijk een schip dat werd ingezet voor rooftochten en oorlogsvoering, maar in de eerste helft van de achttiende eeuw verloor het schip die functie. Een misdadiger kon worden veroordeeld tot het roeien op een galeischip. In Frankrijk werd dit aan het begin van de Franse Revolutie afgeschaft, maar blijkbaar waren er vijftien jaar daarna nog wel dwangarbeiders die door Pieter van Beest als galeislaven worden aangemerkt. Pieter van Beest was waarschijnlijk bekend met de term 'galeislaaf' en gebruikt die hier voor mensen die een werkstraf opgelegd hebben gekregen.

met appels geladen gevonden, wij reden nu ook langs, en onder dezelve, en komen in een dorp Gournai genaamt. Daar het alwederom maar armoedig uitziet, en waarvan men zeggen zou dat het in zulk een rijken oort niet thuishoort. De castelijnessen, bij wier wij wat vertoeven moesten, was wakker in de weer met soup voor vele voerlieden te kookken, terwijl de keukenmeid niet minder bezig was om bakken vol ajuin gereed te maken, de knoflook in de pan te braaden, en het huis met dezen aangename geur te vervullen.¹⁶⁰ Wij verzogten kost, kregen die, maar tot onze verwondering plaatse van kopjes, zoveel kleine pispotten, en daar uit moesten wij, naar de mode van dat land, onze koffij drinken, en op

[10] de fransche wijze ons brood daar in doppen. Nog als een bijzonderheid merkten wij hier op, dat, hoezeer het beneden morsig en gemeen uitzag, er boven, waar wij gebragt wierden, goede kamers waren, die hoezeer niet zindelijk, echter door ouderwetsche meubilen, voor prachtig konden doorgaan. En de bedden die geschut lagen zouden ook al voor een moede reiziger, in een verlege nacht een zeer aangenaam voorkomen gehad hebben. Evenwel waren dezelve aan hoofd, en voeten eind, met teene horden voorzien, waaruit wij besloten dat er onaangename gasten resideerden, echter was dat ook het geval te Rooie geweest, en nogtans hebben wij daar geen wandluizen ontdekt.¹⁶¹

Wij kwamen ten 12 uren te Pont St. Maxence, een aangenaam dorp dat vol gewoel was. Deligences, vragtwagens en karren vervulde de straat, en een groot getal cavallerie verlevendigde dit alles. Wij wandelden naar de schone brug die over de Oise ligt, aan wier vierhoeken prachtige naalden zijn opgericht, en die door drie groote boogen, en sestien sierlijke colonnen gestut, de snelvlietende Oise doorlaat. Over het geheel is het gezicht op deze lange breede brug, zo op de bergen, en over het water zeer schoon. Op deze brug staande heeft men de bergen voor de neus, en onder aan die bergen de oude bouwvallige huizen van het dorp. Wij reden die bergen op, en vonden den straatweg binnen dezelve. Van wederzijden zijn zij hoog, en van witte steen gevormd, die laagsgewijze op elkandre legt. En hier zijn de steengroeven, die wij ook reeds elders gezien hadden, waaruit men swaare steenen

[11] haald, die tot allerhande gebruik kunnen dienen. Men maakt er groote en klijne waterbakken van, en de kaaijen & bruggen worden daarmede, door geheel Frankrijk bezoomt. Boven op den kruin van den berg vonden wij alles boschachtig. Afrijdende, hadden wij wederom voortreffelijke vergezigten van den nedergang en op het zelfde oogenblik van den wederopgang, maakte veel effect.

Ten 5 uren kwamen wij te Senlis. Senlis zelve is zeer bergachtig. Men gaat er bergen op en neder, die schone gezigten leveren. Wij logeerden daar in de Grand Cerf. Een goed logement waar men, de Hollandsche zindelijkheid vergeten zijnde, bij uitstek mal is. Al wandelende leerden wij wat geduld er

¹⁶⁰ Ajuin is een ander woord voor ui.

¹⁶¹ Pieter van Beest bedoelt hier dat er van twijgjes gemaakte horren geplaatst waren bij het bed.

bij den capitijn, en sergeant nodig is, om de jonge manschap het manuaal te leeren.¹⁶² En des anderdaags morgens den 11^e verlieten wij Senlis, om over Loure te Parijs te komen.¹⁶³ Wij reden al wederom de eene berg op & neder, de andre wederom op, terwijl ons een verbazend aantal geladen wagens tegenkwamen; en de koets uitstappende, wandelen wij wederom eenen andren op, en hebben het verrukkelijkste gezigt op Loure. Wij kwamen alwederom tusschen de bergen, en aan de zijde opklimmende vonden wij daar, zowel aan de linker als rechterzijden, het uitgestrekste gezicht, een land, tot aan den horisond vol rijpe graanen. Wij zagen toen reeds Marly, Chantilly en andre steden en dorpen. En zo al wandelende, en al rijdende, berg op en nedergaande, komen wij eindelijk des middags om 3 uren, in de voorstad St. Martin.

[12] De voorstad schijnd in de lengte, maar niet zo breed te zijn, want daar door rijdende, zagen wij over groene velden, Mont Martre leggen.¹⁶⁴ Dat is te zeggen wanneer wij langs zijstraaten reden, maar daarom vonden wij hier geen minder gewoel. Het was daar vol menschen & rijtuigen, voor al digt bij de poort St. Martin. In de straat van die naam, die bijna de helft der stad doorloopt, was het vol. De menschen, rijtuigen, en paarden, deden ons denken dat wij daar in zouden blijven steken, echter benam dat ons de lust niet, om de ontelbare winkels, die huis aan huis in deze straat zijn optemerken, wij zagen die aan weerszijden, reden over de Pont au Change, langs de Quai d'Horloge, naar het huis van onzen vriend Delhaas. Daar vernamen wij dat onze kamers, in de Rue St'Louis, bij Buzot, in la Cinette, voor ons gehuurd waren, en vonden die zeer naar ons genoegen, zijnde niet hoog in het huis, en hebbende een vrolijk uitzigt op het plein, en op het Palais de la Justice. Ons boel ontpakt, en weg geschikt hebbende, wandelde wij dadelijk naar het gebouw dat wij uit onze kamers zien konden, zijnde dat een groot, en trotsch gebouw. Van binnen met breede gaanderijen en zalen, waar allerhande kooplieden, vooral boekverkoopers, en schrijfkantooren zich ophouden. Aan de buitezijde, die wij van onze kamers niet zien kunnen, heeft het een trotsche gevel, een zeer hoogen opgang van zeer breede trappen, en aan de straat is het met een zeer cierlijk eizer hekken, afgescheden. Wij wandelen reeds op de Pont au Change, en hier

[13] hebben wij een voortreffelijk gezigt over de Seine. Zij loopt verbazend snel, en hoezeer niet vol van water, kletst zij het zelve hoorbaar langs de boogen, doende de koorenmolens, die op het water leggen, snel omlopen. Wij zagen, op deze brug staande, de Pont Neuf van verre, de kaaijen aan onze rechter & linkerhand, en voor en agter ziende was alles vol menschen & gewoel. Wij gingen naar onzen vriend Delhaas, die ziekelijk zijnde, evenwel met ons aan de tafel zitten wilde. Wij zagen die avond nog, de Pont des Ars, zijnde een allerschoonst gebouwde nieuwe brug, is in de gehele lengte en

¹⁶² De manschappen moesten waarschijnlijk de nieuwe wetten die door Napoleon waren ingevoerd leren.

¹⁶³ Voor de plaats Loure, zie bijlage 4.

¹⁶⁴ Montmartre is in 1804 nog geen deel van Parijs maar een landelijk aandoende plaats.

aan wederzijden, met orangeboomen vercierd.¹⁶⁵ In de midde van de brug, zijn aan wederzijde, bloemen kraamen, en over de gehele brug zijn er stoelen te bekomen, om een aangenaam uur, in den warmen zomeravond, op de Seine te kunnen doorbrengen. De brug is aan weerzijden gesloten, en niet dan voor één sous de man, kan men daar over passeeren of vestaaren. Deze brug is juist over de Louvre gebouwd, en heeft des zijn gezigt langs die gaanderijen, de Tuillerij, en de kaaijen aan wederzijden en verschaft de aangenaamste verschietsen die men bedenken kan.¹⁶⁶ Wij wandelden langs die kaaijen aan de zijde der Louvre tot en over de pont Rojal, en komen onder de duizende, aan de andre zijd, tot de Pont des Ars terug en zien daarover, aan de andre zijde des Louvre, de kerk der quatre nations.¹⁶⁷ Deze , als zijnde juist in het midden punt der brug, zal afgebroken worden, zo wel als de huizen, die daar agter, en aan de zijde zijn, om een ruim plijn en breeder straat vlak onder deze brug te hebben.¹⁶⁸

[14] Den 12^e wandelde wij naar de Place Dauphin, zijnde zeer naarbij onze kamers op de punt van het eiland, dat eigenlijk de oude stad maakt.¹⁶⁹ Dit plijn dat driehoekig schijnt, komt met een straat op de Pont Neuf uit. In het middenpunt van dit plein, is en piramidaale colonne, ter eeren van den generaal Dessais opgericht.¹⁷⁰ Zijn borstbeeld staat bovenop de collon en zijn groote daden zijn op de piramide te lezen. Zo wel als al de namen des stichters van deze colon, en onder deze die van onzen vriend Maron. Wij gingen toen over de Pont Neuf langs de kaai, die aan de linker zijde der Seine is over het voetpat het welke tamelijk breed, naast alle kaaijen & bruggen loopt, en voor de voetgangers geschikt is. Tot de kaai Voltaire, die tot aan de Pont Rojal loopt. De kaai die verder loopt, welke nieuw gemaakt word, en waaraan men al vergevordert is – zal Quai Bonaparte genaamt worden.

¹⁶⁵ Bedoeld wordt de Pont des Arts. Deze brug was in 1804 inderdaad gloednieuw: tussen 1802 en 1804 werd in opdracht van Napoleon Bonaparte een gietijzeren wandelbrug gemaakt. Architect Louis-Alexandre de Cessar had de voetgangersbrug ontworpen als een soort hangende tuin, met struiken, bloembakken en bankjes. De Pont des Arts had in de loop van de twintigste eeuw te lijden onder bombardementen (in WO I en WO II) en aanvaringen. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw werd de brug gerenoveerd, waarbij enige concessies aan het oorspronkelijke ontwerp werden gedaan.

¹⁶⁶ Het Louvre is gebouwd op de plaats van een twaalfde-eeuws kasteel als een koninklijk paleis. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw is het een museum. Het hoofdgebouw wordt gevormd door vier vleugels, die de 'cour carrée' omsluiten. Al in de zestiende eeuw werd begonnen met de bouw van een lange vleugel langs de oever van de Seine, de rivier die dwars door Parijs loopt. Deze vleugel verbond het Louvre met de Tuilerieën, een ander paleis in Parijs. De Tuilerieën zijn in 1871 in vlammen opgegaan.

¹⁶⁷ De Pont Royal is op de Pont Neuf en de Pont Marie na de oudste brug van de stad. De brug stamt uit de zeventiende eeuw.

¹⁶⁸ Le collège des Quatre-Nations waar Pieter van Beest op doelt, is nooit afgebroken. Toen minister Mazarin in 1661 overleed, stond in zijn testament zijn wens omschreven om een collège op te richten waarin plaats zou zijn voor zijn mausoleum, zijn persoonlijke bibliotheekcollectie en een kapel. Het gebouw werd genoemd naar de vier naties of provincies van Frankrijk.

¹⁶⁹ Het Ile de la Cité vormt de oudste kern van Parijs.

¹⁷⁰ Het is onduidelijk op welke generaal Pieter van Beest hier doelt. Op de Place Dauphine is tegenwoordig geen borstbeeld van een generaal aanwezig. Zie voor een virtuele rondleiding over het plein:

http://photos.pagesjaunes.fr/h/ad?type=s;ville=75199056;nomvoie=Place+Dauphine;numero=;templ=pjphoto_frame;templ_photo=pjphoto_photo;fwdto=/1/f/;interactif=1 (12-08-2008).

Op deze kaai Voltaire is de bureau van de velociphère.¹⁷¹ Wij bezagen die, het is een luchtrijtuig, dat mogelijk van rotting, met doek beplakt, bestaat, maar schijnt zo legt als eenig ander rijtuig zijn kan. Het heeft een sierlijk gedaante, als ware het een groote koets, staat hoog en op hooge wielen; waardoor, en door de lichteit alleen de snelle voortgang komen moet. Het loopt in één uur, twee & een half uur af. Ses reizigers zitten zeer aangenaam, en gemakkelijk, in het binnenste, met nog drie voorin, en drie achteruit. Het neemt geen vrachtgoederen mede. Hier vandaan wandelden wij naar de Fransche gereformeerde kerk, waar dominee Utrezat

[15] predikte over Spreuken

Die mij lief hebben heb ik lief, en die mij met lust zoeken, zullen mij vinden.¹⁷²

Die vriend was bekwaam, en de redevoering allerschoonst. Wij vonden daar dom. Marron, die ons in de consistorie vriendelijk ontfing, en ons zijn adres mede gaf.¹⁷³ Wij wandelden naar de Louvre, een allergrootst en antiek gebouw, dat langs de kaai aan de overzijde der bruggen loopt tot aan het palais, of daarmede met de gallerij als het ware één lichaam maakt. Door dit gebouw zijn verscheide doorgangen, waarmede men in een groot vierkant, en ook in straten komt, en deze bragten ons op het carroussel, zijnde een verbazend groot plein, dat voor het palais zijnde, de geheele breedte van het palais laat zien. Dit plein word wederom van het palais afgescheiden door een sierlijk eizer hekken, dat de breedte van het gehele palais heeft; in het midden veraangenaamt met breede deuren, die aan wederzijden tot cieraad keizerlijke bundels hebben en uit wier midden ééne, met de keizerlijke adelaar, zich verheft. Aan de vleugels van deze deuren staan, op het eizere hekken, de corinthische paarden, die voorheen op het St. Marcus plein te Venetien, als in een koppel gestaan hebben. Binnen dit hekken gekomen zijnde, bewonderde wij het majestueuse des wooning van de voorgaande koningin. Wij traden in de zaal, zagen links & regs door de gaanderijen en de opgangen naar de kamers maar niet binnen kunnende komen, (dat aan een ieder verboden is), gingen wij door deze doorgang, naar de Tuillerij.

¹⁷¹ Waarschijnlijk bedoelt Pieter van Beest met de velociphère een soort koets, die mogelijk deels van bamboe of riet (rotting) gemaakt is. Pieter van Beest en zijn reisgezelschap hadden graag met de velociphère terug willen reizen naar de Republiek, zo geeft hij aan op pagina 75 van zijn reisverslag. Dit kan niet, omdat de route naar Brabant nog niet gereguleerd is. Dit maakt het aannemelijk dat het hier gaat om een vorm van openbaar vervoer per rijtuig. Ook had de velociphère een bureau, waar reizigers kaartjes konden kopen voor het rijtuig.

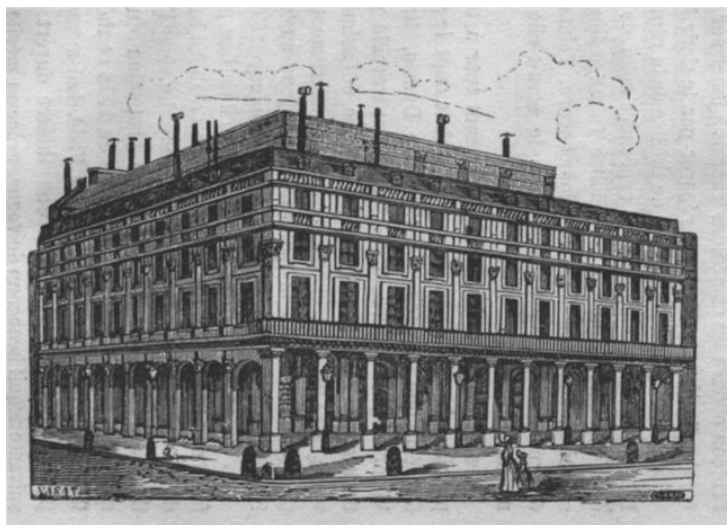
¹⁷² Verwijzing naar de Bijbel, Oude Testament, Spreuken 8:17.

<http://www.statenvertaling.net/concordantie/I/414-1.html>. (18-08-2008) Over dominee Utrezat is geen informatie voorhanden.

¹⁷³ Paul Henri Marron (Leiden 1754 – Parijs 1832) was in 1776 bevestigd als Waals predikant in Dordrecht. Waarschijnlijk kent Pieter van Beest dominee Marron uit die tijd. Marron werd in 1781 benoemd tot predikant van de ambassade in Parijs, in 1785 zelfs voor het leven. Opvallend is dat hij in 1789 ontslagen werd door de Republiek. Mogelijk ligt hieraan sympathie voor de Franse Revolutie ten grondslag. Dominee Marron bleef in Parijs, waar hij predikant werd van de kerk St. Louis du Louvre. *Bataven! Lijst van de Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795 [cd-rom] 2003*, persoonsnummer 4339. Hoort bij: *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003).

[16] Deze aangename tuin trof ons door hare schoonheden, de dreven, de sombre laanen, de waterkommen, de marmere beelden, lokten ons om daar lang te blijven, maar onze tijd bonckend zijnde, moesten wij onze wandeling door dezen aangename oort bekorten, om de Eliseesche velden en het prachtige palais van deze binnenzijde, en het alles nog nader te komen zien. Wij wandelden nu over de Pont Royal, en zagen op het water leggen een gebouw, twee etages hoog, vol kljne glasraamen, zeer cierlijk, en van tamelijk groote omtrek, dat een warm bad is waar men voor 24 sous baden kan, wij hadden reeds aan de Seine andre koude baden aangetroffen, en sommige huizen daar de uithangborden die gelegenheid te kennen gaf. Wij wandelden naar het Museum des Monument & d'antiquité des petits augustins – geen kenners van oudheden, beeldhouwkunde & schilderkunde zijnde, moeten wij swijgen voor de eerbiedwekkende dingen die wij hier gezien hebben.¹⁷⁴ Wij zagen er de Egyptische grafkelders, de altaaren aan Jupiter gewijd. De graftombes van de grootste helden. De grootste verstanden.¹⁷⁵ De standbeelden van dezelve. Die van Hendrik de vierde. Descartes, en andre. In het korte, alles wat de oudheid, en de nieuwe tijd, in steen heeft nagelaten. Vooral de deugdsame & geleerde koppen die sins 2000 jaaren geleefd hebben. Wij zagen er, kerkelijke historiën, door kunstige handen, op glas geschilderd. En wij gingen

[17] naar onzen vriend Delhaas. Aaten daar, en wandelde reeds voor 5 uren naar de Comedie Francaise, in de straat de la Loi.¹⁷⁶ Hoe vroeg ook, vonden wij reeds al de toegangen bezet, en niemand was in staat om aan de bureau daar de biljetten worden uitgegeven, te komen. Wij kogten van een christenjood vier briefjes, en dagten (voor een weinig meer, dat wij betaalden) wel geslaagt te zijn, maar helaas, toen wij eindelijk konden binnen komen, was alles vol,

Afbeelding 1: de Comédie Française. Bron: De Rouvières *Histoire des Théâtres et des lieux d'amusemens publics de Paris* (Parijs 18xx) 35.

¹⁷⁴ Dit museum was gevestigd in het klooster van de kleine augustijnen. Dit klooster aan de huidige rue Bonaparte is gesticht door Marguerite de Valois, de eerste vrouw van Henri IV en is gebouwd tussen 1613 en 1619. Na de revolutie werd het klooster opgeheven en diende vanaf 1795 als bewaarplaats voor in beslag genomen schilderijen en beeldhouwwerken afkomstig van religieuze instellingen onder de naam Musée des Monuments français. Vanaf 1816 werd het voormalige klooster in gebruik genomen als École des Beaux-Arts. Deze hogeschool is nog steeds op deze locatie gevestigd al is het oude klooster verbouwd en zijn er nieuwe panden toegevoegd. Gustave Pessard, *Nouveau Dictionnaire Historique de Paris* (Parijs 1994) 133-4.

¹⁷⁵ Bedoeld wordt: de grootste denkers.

¹⁷⁶ De Comédie Française is het staatstheater van Frankrijk. Het werd in 1680 opgericht door Lodewijk XIV.

wij wierden terug gezonden, en waren blijden een onzer billet te verkopen, en hadden werkt genoeg, de andren voor een derde verlies aan de bureau verwisseld te krijgen. De zelfde straat ten einde gaande vinden wij de Boulevart, wandelde daar over, voorbij de poort St. Denis, uit, en iets verder als de Poort St. Martin. De Boulevart zijnde wallen, die rondom de binnestad Parijs loopen. In het midden deze aangename wandellaanen, is een breede straatweg, en daarnaast aan zandwegen, voor waagens en paarden dienende. Aan wederzijde van deze is een breede met boomen beplanten weg voor de wandelaars, en daaraan, aan wederzijden huizen met allerhande winkels, die pracht en weelden vertoonen. Maar dan ook nog guichelaars, kwakzalver, kijkspellen, vertoningen, comedien & operaas, en dat wel het gehele jaar door. Hier was het vol menschen, men kon over de hoofden gaan. Wij wierden zat van zien, en moede van wandelen, en stapten in een brillant koffijhuis, die hier ook bij meenigte te vinden zijn. De cierlijke koffijkamers frappeerden ons. In elke kamer, hing aan elk zijde van de kamer

[18] een zeer grooten vierkanten spiegel, die de daarzittende personen zo velen maalen verdubbelen, en het vertrek dat vol menschen is, vier vertrekken maakt. Buiten dat is het gewoel al evenwel zeer groot, en het getrommel zodanig, ja luider als op de beurs van Amsterdam. Wij vonden daar zeer goed bier, en kregen daarbij, op de fransche wijzen allerbest brood. Verder wandelden wij de avond naar, en door de stad, en kwamen om ½ tien uren in ons logement.

Den 13e gingen wij al vroeg het stadhuis, de tooren en de daar voor zijnde Place de Grève zien.¹⁷⁷ Dit alles is digt bij de Pont notre Dame, en niet veel meer waard gezien te worden, dan alle andre zogenaamde stadhuizen. Echter herinnerde dezen omtrek ons, de toonelen die daar binne korten jaaren gespeeld zijn. Wij wandelde aan dezelfde zijde die kaai, aan de waterzijde terug. Wij kwamen aan de Pont Neuf, des Ars, Rojal & Louis Seise, en deze laatste overgaande, gingen wij naar het Palais van Luxembourg.¹⁷⁸ Ten 10 uren gingen de zaalen met schilderijen in dat palais open. Het zijn verscheiden kamers & gallerijen, vol beelden en schilderijen van de beroemste meesters. Van Raphael, Rubens, Titien, Wouwermans, Poussin, David en anderen.¹⁷⁹ Als onkundigen mogen wij daar niets van zeggen. De gekogte explicatie der schilderijen moet ons geheugen te hulp komen, maar om aan die kamers te gedenken, dient van Wouwermans de Jagers, en een man & vrouw te paart. Van Raphael

¹⁷⁷ Op de Place de Grève stierven op 14 juli 1789 de eerste slachtoffers van de guillotine.

¹⁷⁸ Het Palais de Luxembourg is in de zeventiende eeuw gebouwd en werd in eerste instantie ingericht met schilderijen van Rubens. De schilderijen bevinden zich nu in het Musée de Louvre in Parijs.

¹⁷⁹ Pieter van Beest doelt waarschijnlijk op de volgende kunstschilders: de Italiaan Raphaël (1483-1520), de Vlaming Peter Paul Rubens (1577-1640), de Italiaan Titiaan, die ook wel Tiziano Vecelli genoemd wordt en leefde van 1487 tot 1576, de Nederlander Philips Wouwermans (1619-1688), de Fransman Nicolas Poussin (1594-1665) en de Fransman Jacques-Louis David (1748-1825).

[19] de heilige familie, daar Elisabeth uit de handen van Maria het kindt ontfangt, terwijl het nog aan de hals der moeder hangt, en de jonge Johannes, naar het kindeke wijst. Van David daar de Horatiussen, bij het ontfangen der swaarden, sweeren. En dat daar Brutus, (zijn zoonen veroordeeld hebbende,) in de schaduwe zit. De vrouw en dochters van Brutus zijn de droefheid zelve. Zij leven, steken uit, en het vleesch is waarlijk vleesch. De schilderijen van Vernet voldeeden ons zeer, het water was waarlijk water.¹⁸⁰ Dit alles gezien hebbende gingen wij wederom terug, naar de heer Marron, in Rue traversiene St. Honoré, waar wij door

Afbeelding 2: *De eed van de Horatiën* – Jacques-Louis David, 1784. Bron: <http://arthistory.wish.net/2007/09/10/davids-oath-of-the-horatii/> (10-11-2008).

zijne heer en zijne beminde, vriendelijk ontfangen wierden, afspraken wat wij morgen en andere dagen daar zouden, en bij onzen vriend Delhaas gegeten hebbende wandelden wij naar de Comédie les Italienne.¹⁸¹ Het stuk, wat er gespeeld mag zijn is ons ontsnapt, beviel ons niet. Echter de groote oude schouwburg, de opgecierde dames, en over het geheel, de vreemdheid van alles dat ons omringden, hield ons vrij aangenaam bezig. Den 14e wandelden wij vroegtijdig naar onzen Bataafschen menister, in de straat Varrennes, Hotel de Caste, en wierden door de heer Smits, secretaris van Schimmelpenninck, allervriendelijkst ontfangen.¹⁸² Zijn heer nam aan om voor ons de nodige passen te bezorgen. Wij zagen bij Zijnheer het welgelijkend portrait van Bonaparte. Namen afscheid, en daar digtebij een fiacre¹⁸³, en reden naar de Munt,¹⁸⁴ alwaar een schat voor de natuurlijke historie

¹⁸⁰ Carle Vernet (1758-1836) heette officieel Antoine Charles Horace en was een Frans kunstschilder.

¹⁸¹ De Comédie les Italienne werd ook wel het Théâtre Royal Italien genoemd. In 1838 werd de Comédie gesloten. Zie ook De Rouvières, *Histoire des théâtres et des lieux d'amusemens publics de Paris, précédée de considérations historiques sur l'origine du théâtre, la construction des théâtres, les auteurs et les acteurs dramatiques* (Parijs 19xx) 21.

¹⁸² Bedoeld wordt Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825). Deze Schimmelpenninck was een Nederlands staatsman die in de ban was van Napoleon Bonaparte. In Parijs was hij ambassadeur van de Republiek. Later, in 1805, werd hij min of meer 'president' van de Republiek toen Napoleon hem aanstelde als raadspensionaris. Dit was echter maar van korte duur, want in 1806 stelde Napoleon zijn broer Lodewijk aan als koning van de Republiek. De rol van Schimmelpenninck was echter nog niet uitgespeeld; in 1810 vestigde Schimmelpenninck zich als lid van de Senaat weer in Parijs. Interessant weetje is dat Schimmelpenninck, net als Pieter van Beest, de zoon was van een wijnhandelaar.

¹⁸³ Fiacre is Frans voor huurrijtuig.

¹⁸⁴ Opvallend is dat de Munt blijkbaar gebruikt wordt om mineralen e.d. aan het publiek te laten zien. In de Munt zou geld gemaakt moeten worden, maar wellicht heeft men in Frankrijk daarvoor aan het begin van de negentiende eeuw andere kanalen. Een aanwijzing hiervoor is wat Pieter van Beest schrijft op pagina 22 van zijn reisverslag, namelijk dat de Fransen doorgaans zeer wantrouwig zijn waar het het aannemen van geld betreft.

[20] in het vak der minerealen bewaard word, en welk gebouw, daartoe gedeeltelijk aangelegen, met bewondering van wegens de schoonheid, rangschikking, vertrekken, en charmanten coupel, waar in de naturaliaas in haren luister blinken, beschouwd moet worden. Van dit alles mogen wij ook niet veel zeggen, dewijl onze kunde hier ook niet toereiken om de duizenden, daar te zien te beschrijven. Het kwam ons voor, deze zelfde kostbaarheden te voeren, in het Naturalis cabinet van den Prins van Oranje, in Den Haag, gezien te hebben.¹⁸⁵

wij wandelden nu wederom over de Pont des Ars, langs & door de Louvre, over het carrousel naar zijne heer Marron, en gingen met hem naar de bibliotheek van Mazarin, nu Imperiaale.¹⁸⁶ Het mag met recht een keizerlijke bibliotheek genoemd worden, want hier staat men over alles verwonderd. Het is een palais vol van de allerschoonste, en zeer groote gaanderijen, zaalen en kamers, die allen, van boven tot beneden, vol boeken, in alle bekende taalen, de oudste zo wel als de nieuwste, en niet minder met handschriften, bezet zijn. Deze ontelbare menigte staan alle in voegsame ordre, in zulke kamers naar de classen waartoe zij behooren. En die men begeerd worden in het oogenblik geleverd. Zindelijkheid zit hier op den troon; dit ziet men dadelijk aan vloeren en mahognyhouten meubilen, ook heerscht hier een ontzagwekkende stilte, hoezeer er vele menschen bezig zijn. Daar zaten in de kamers aan schone

[21] tafels, verscheiden menschen, zo mannen, als vrouwen, in boeken te lezen, of te schrijven. Zelfs zaten er persiaanen in manuscripten te studeren, en tekende met een penceel, (hun schrijfgereedschap,) uit die bladen op. Ik vond onder de boeken onze besten hollandsche auteurs; zelfs onzen Vader Cats.¹⁸⁷ Daar waaren ook boeken van voorgaande vorsten met edelgesteente bezet. Onder andere ook de kerkboeken van Hendrik den Vierde, en zijne vrouw. Van Lodewijk den 14 en vrouw, die allerkeurigst op pergament, blad aan blad, met portraiten & landschappen, en verciersels, naar het leven geschilderd waren.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Het kan kloppen dat Pieter van Beest en zijn reisgenoten de uitgestalde kostbaarheden eerder in het Naturalis Cabinet in Den Haag gezien hebben. De wetenschappelijke verzamelingen van de stadhouder werden vanaf 1795 gevorderd door de Fransen. In dit kader werd ook het naturaliscabinet overgebracht naar Parijs. M. Lemire, 'Frankrijk en de stadhouderlijke collecties van Willem V van Oranje' in: B.C. Sliggers en A.A. Wertheim (eds.), *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V / Le zoo du prince. La ménagerie du stathouder Guillaume V* (Haarlem 1994) 87-114, 93.

¹⁸⁶ Deze bibliotheek werd in 1789 bezocht door de Nederlander Lambert van Eck en heette toen nog Bibliothèque Royale. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005) 41. Het is opvallend dat er naast mannen ook vrouwen zitten te lezen en schrijven en interessant dat Pieter van Beest hieraan aandacht besteedt.

¹⁸⁷ Bedoeld wordt Jacob Cats (1577-1660), Nederlands schrijver en staatsman. Als staatsman was hij geen bijzonder invloedrijk figuur, maar de literaire werken van 'Vader Cats', de dichtende opvoeder, zijn tot op vandaag de dag van cultuurhistorisch belang.

¹⁸⁸ Lodewijk XIV is ook bekend als de Zonnekoning. Hij regeerde van 1643 tot aan zijn dood in 1715. Geboren in 1638 werd hij op zeer jonge leeftijd koning, daarom regeerde zijn moeder aanvankelijk voor hem. Beiden stonden echter onder verregaande invloed van generaal Mazarin. De Zonnekoning trouwde in 1660 met Maria Theresia, een dochter van Filips IV van Spanje.

Ook zagen wij de eigenhandige brieven van Hendrik den Vierden aan zijne minnares, juist in den smaak van Hendrik geschreven.¹⁸⁹

Hij wilde haar wel liefhebben, zeide hij, maar zij moest zich met niets anders dan met liefde bemoeijen, anders kreeg ze een schop voor t gat. Ook zagen wij de papierens der ouden, daar de oude opgeschreven hebben.¹⁹⁰ De weereld en hemelglobe zijn van een verbazende grooten omtrek, en verschaften stof aan Marron om zich geestig uit te drukken. Wij verlieten deze zalen, waar voor weetgierigen, zo veel te leeren is met weerszin, en gingen naar de porcelijn fabriek de Seve.¹⁹¹ Hier vonden wij een schat aan porcelijn, en daar onder dingen van de grootste waarden. Kostbare schilderijen die gebakken waren; portraiten die frappant lijkende. Dat van Bonaparten dat f3000 kosten moest. Pendules met de vaazen en

[22] beeldjes op f2000 geschad. Théserviesen met goud die f400 kosten moesten, en velen andre schoonheden die onze juffer met loode schoenen deed vertrekken.

Wij reden naar het palais van Luxembourg, en wandelde daar in den tuin. Denzelve is zeer groot, maar heeft niets schoons dat hem bij de Tuillerie brengen zou.¹⁹² Het is een vlakke grond met breede laanen doorsneden, zonder waterwerken, vijvers, of cieraaden. Wij gingen hier digte bij, bij een restaurateur dineren. Het waren op de fransche wijzen poulets & pigeons a la crapa diner, veel brood, een weinig haricot vert, voorafgegaan van bijna koude soup. Het smaakte ons om dat wij honger hadden, en hadden naar de maaltijd nog veel te doen met een Louis d'Or die men zeide van de fabriek te zijn. Men is in Frankrijk zeer beschroomd om gelt aan te vatten, een ieder staat als 't ware met de schaal in de hand, en al heeft het zijn gewigt, indien een lelie maar wat naar deze of de andre zijde helt, het word afgekeurd. Het zilver, indien het beeld gesleten is, ontfangt men niet, en men steekt het den onkundigen vreemdeling niettemin in de hand. Na de maaltijd deden wij nogmaal een wandeling in denzelfden tuin, en gingen daar uit naar de kerk van St. Sulpice.¹⁹³ Dit is een allervoortreffelijkst

¹⁸⁹ Er zijn verschillende Hendrik IV's geweest in de geschiedenis. Waarschijnlijk bedoelt Pieter van Beest Hendrik van Navarra, die in 1589 de eerste Bourbonse koning van Frankrijk werd. Deze Hendrik IV vaardigde in 1598 het Edict van Nantes uit, waardoor de Hugenoten (protestanten) meer rechten kregen. Het bewind van Hendrik IV kenmerkte zich door een beleid dat het geldwezen, de landbouw en handel verbeterde. In 1610 werd hij door radicale katholieken vermoord, omdat zij hem als onbetrouwbaar zagen. Hendrik IV trouwde tweemaal en had zes wettige kinderen. Daarnaast had hij buitenechtelijke relaties met ten minste vier vrouwen. Uit zijn buitenechtelijke relaties zijn elf kinderen voortgekomen.

¹⁹⁰ Pieter van Beest doelt waarschijnlijk op de manuscripten van auteurs uit de klassieke wereld.

¹⁹¹ Bedoeld wordt Sèvresporselein. Dit werd vanaf 1738 in Frankrijk gemaakt.

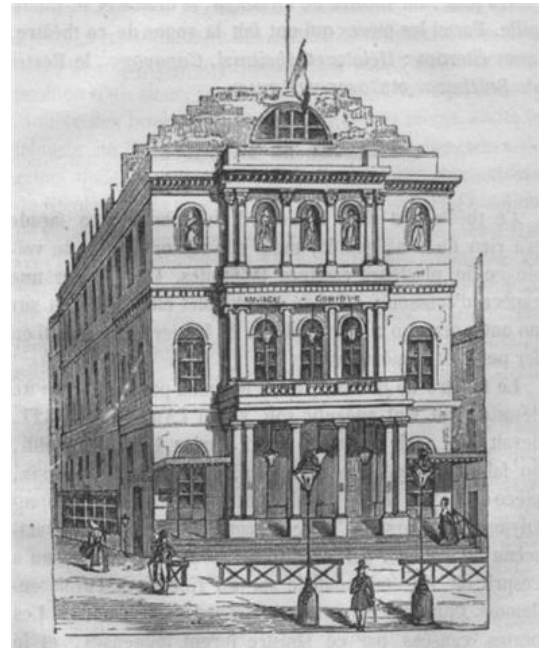
¹⁹² Het is opvallend dat Pieter van Beest de tuin van het Palais de Luxembourg niet zo bijzonder vindt. De tuin was erg populair. Vooral bijzonder was dat de tuin nog geen platteland was, maar ook niet echt meer een stadstuin.

¹⁹³ De Église Saint-Sulpice bestaat nog steeds en bevindt zich in de wijk Saint-Sulpice in Parijs. De kerk is bij het grote publiek bekend doordat zij voorkwam in de bestseller *De Da Vinci Code* en is qua afmetingen een rivaal van de Notre Dame de Paris. Inmiddels staat het gebouw op de kandidatenlijst om te worden opgenomen in de Werelderfgoedlijst van UNESCO.

gebouw. De grootheid & trotsheid van den voorgevel is niet te beschrijven. De colonnen, de majestueuse trappen, het geheel moet gezien worden, en het maar alleen in het geheugen te prenten. Van

[23] binnen is de kerk, hoezeer groot en trotsch, daaraan zo niet beantwoordende, ook is zij van hare sieradien beroofd, de beelden zijn uit de kisten, en overal afgerukt, die aan de buitenzijden nog gebleven zijn, zijn meer dan levensgroten, maar allen door geweldadige handen geknod.¹⁹⁴ Eene capel is er evenwel naar het schijnd ongeschonde gebleven. Men ziet er boven het altaar, als in de lucht;

Maria met het kindeke levensgroot op de wolken verschijnen, en deze schoone groep is (geheel → doorgestreept) schijnbaar (→ toegevoegd) in marmer gehakt en zo natuurlijk dat het zich laat aanzien als zag men waarlijk de vrouw met het kindeke op de wolken. Staande den tijd dat wij deze schoone kerk rondwandelden, wier er dienst in gedaan. Bijzonder weinig menschen waren er die de zelve bijwoonden, en met al dat daar waren zeer veel priesters bezig met godsdienstige ceremonien. Eenige banken zaten vol met jonge geestelijken, aan hunne alschoonen hoofden, en witte overtrekken te kennen, de oudsten hadden de priesterlijke mantel om, wandelden in gelederen van, en naar het altaar. Deze verdwenen zijnde, kwamen er wederom andre die hetzelfde deden, onderwijl dat eene andre ploeg op serpente bliesch, en door andre met hard te zingen geholpen wierden. Wij wandelden nu door vele straten naar de Boulevard en namen plaats in l'Ambigue Comique, waar de Minas de Pologne gespeeld wierden.¹⁹⁵ Dat

Afbeelding 3: L'Ambigu-Comique. Bron: De Rouvières, *Histoire des théâtres et des lieux d'amusemens publics de Paris, précédée de considérations historiques sur l'origine du théâtre, la construction des théâtres, les auteurs et les acteurs dramatiques* (Parijs 19xx) 59.

¹⁹⁴ Tijdens de Franse Revolutie stortte de woedende menigte zich regelmatig op de kunstuitingen in kerken.

¹⁹⁵ Het Théâtre de l'Ambigu-Comique was één van de vele theaters in Parijs en het werd ook wel théâtre Audinot genoemd, naar de oprichter. In 1827 ging het oorspronkelijk gebouw in vlammen op. Het theater maakte een doorstart maar kwam later in gebruik als bioscoop. Vanaf 1954 was het weer open als theater, maar in 1966 werd het ondanks protesten voorgoed gesloten en gesloopt. Zie ook: Nicholas Brazier, *Histoire des petits théâtres de Paris depuis leur origine* (Parijs 1838) en De Rouvières, *Histoire des théâtres et des lieux d'amusemens publics de Paris*, 22.

stuk behaagte ons over het geheel niet zeer, en wij troffen het bij het uitgaan ongelukkig. Daar de sware regen bijna alles onder water had gezet,¹⁹⁶ badeden wij in den donker om een fiacre te vinden, en reden niettemin vrolijk naar huis. Den 15^e bezogten wij Mevrouw Slingeland, zijnde mijnheer

[24] toevallig naar Holland vertrokken.¹⁹⁷ Het is een lieve vrouw, welopgevoed & zedig. Zij heeft de Hollandsche trant, hoezeer in Parijs wonende in alles behouden. Wij namen daar, als zijnde hier bij onzen financier, eenige gelden op, en gingen naar de Tuillerij. Deze dag was de naamdag van Bonaparte, en daarom allen de cabinetten, en allen de bureaux gesloten, wij konden dus het grootste deel van dezen dag, in deze aangenamen tuin doorbrengen. Wij zagen dan dat schone palais, zo breed met zijn twee vleugels, uit den tuin. De linker vleugel was tevoren bewoond geweest, door de koningin, de rechter door madame Elisabeth – twee naamen die ons zo velen treurige historiën herinnerde.¹⁹⁸ Wij zagen de schoone marmeren beelden & groepen, door de geheele tuin naar ordre geplaatst, en langs vier deftige waterkommen, waar in fontijnen springen, en waarvan er twee door swaanen bewoond worden. Wij wandelden door belommerde dreven, en onbelommerde zeer breede terrassen, en komen bij het einde van de tuin, aan de esplanade, tegenwoordig Place de la Concorde genaamt. Dit is een zeer groot plijn, afgescheiden van den tuin door een zeer cierlijk hekken, en dat gelegen zijnde tusschen den tuin en de Eliseesche velden een scheiding tussen beiden maakt. In het middenpunt van dit groote vlak, is Lodewijk de 16^e in het gezigt van zijn palais ge Guillotteneerd. En hier ook, heeft de koningin, en de princes Elisabeth het leven gelaten.¹⁹⁹

[25] Wij wandelden in de Eliseesche velden, en verfrischten ons in een koffijhuis, die hier aan een der zijden zijn. De Eliseesche velden is een uitgestrekt stuk land, dat langs de Seine loopt, en geheel en al uit wandellaanen bestaat. Een zeer breede straatweg loopt door dezelve, voor de rijtuigen en paarden. Wij aaten die middag bij onze vriend Delhaas, welke ongelukkig van dag tot dag door ons in verswakkende toestand gevonden werd. De heer Marron bragt ons hier een entrée billet voor het Te Deum, dat die avond in de kerk van de Invalides gehouden zou worden. Epenhuizen maakte daar gebruik van. Het gebouw was omzet met zeer veel militairen, zo te voet, als te paert, en de menigte

¹⁹⁶ Pas in de loop van de 19de eeuw is er serieus werk gemaakt van het aanleggen van een rioleringsstelsel in Parijs voor de afvoer van regenwater en huishoudelijk afvalwater. In 1806 bestond er 24.297 meter aan riolering in Parijs, waarvan 1645 meter onoverdekt. Ter vergelijking, in 1857 is door M. Belgrand, ingénieur des ponts en chaussées en belast met het maken van een plan voor de waterhuishouding van Parijs, aangegeven dat voor Parijs een rioleringsnetwerk van 772.846 meter noodzakelijk was.

Maxime du Camp, *Paris, ses organes, ses fonctions et sa vie jusqu'en 1870* (Monaco 1993).

¹⁹⁷ Over de heer en mevrouw Slingeland op wie Pieter van Beest doelt, is geen andere informatie voorhanden dan die Pieter van Beest zelf verstrekt.

¹⁹⁸ Bedoeld worden koningin Marie-Antoinette en Elisabeth van Bourbon, de zus van de koning. Beiden stierven, evenals Lodewijk XVI, onder de guillotine.

¹⁹⁹ De guillotine is de 'valbijl' die tijdens de Franse Revolutie werd ingevoerd om ter doord veroordeelden te onthoofden.

menschen om te komen zien & te hooren, ontzettend groot, zodat de kerk eindelijk geheel gevuld was. Deze volksmassa verhinderde het gezigt om de vercierselen nauwkeurig te zien, en het geruis van de ontelbare schare, veroorzaakte dat de schoone zangers en zangeressen, der groote opera, niet na behoren gehoord konden worden. Epenhuizen was zeer blijde, om ten 11 uren des avonds uit die drang geworsteld te zijn, en zich in een fiacre thuis te hebben laten brengen. Wij maakten intusschen een aangename tour met de koets door vele straten der stad – langs een goed deel van de boulevard,²⁰⁰ en door de Eliseesche velden, en tegen den duister traden wij in de Tuillerij af. Deze was nu geheel verlicht ter eere van de naamdag van Zijne Majesteit. Het was deze avond zeer aangenaam & stil weder, en dus brandede de lampions helder. Het palais was tot in de coupel als een vuurklomp verligt. De veelheid des wandelaaren

[26] was ontzettende: nergens was ongeregeldheid, en elk vermaakte zich onder het groenen, in de dreven, en langs de waterkommen, bij het geruisch der springende fontijnen.

Den 16^e wandelde wij naar Notre Dame, eene zeer groote en antieke kerk, echter niet veel meer bijzonder dan andre Roomsche kerken, veel minder schoon dan St. Sulpice. Van daar gingen wij naar het Pantheon.²⁰¹ Dit is een wonderbaar schoon, en trotsch gebouw. De voorgevel is als de oude Roomsche tempels met de majestueuse colonnen versterkt & vercierd. Het opschrift is: au grands hommes, la patrie reconnais sante. Van binnen is het gebouw, dat een verbazende coupel is, geheel onvoltooid, maar men werkte eraan. Men staat

Afbeelding 4: Het Panthéon in Parijs. Bron: <http://pantheon.monuments-nationaux.fr/fr/> (01-10-2008).

²⁰⁰ Een boulevard is oorspronkelijk een tot wandelweg herschapen bolwerk; thans een lange en brede, gewoonlijk met rijen bomen beplante straat. De term 'boulevard' is een vervorming van het Nederlandse woord 'bolwerk'. Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Den Haag 1982).

²⁰¹ In 1744 besloot Lodewijk XV de verwoeste kerk Saint-Genève te herbouwen, als hij zou herstellen van een ziekte. De koning herstelde en hield woord: de kerk Saint-Genève werd herbouwd als het Panthéon. Hoewel het in eerste instantie bedoeld was als kerk, deed het al snel na de voltooiing in 1789 dienst als mausoleum voor invloedrijke Fransen. Pieter van Beest schrijft dat er nog geen andere graftombes waren dan die van Rousseau en Voltaire, maar dat de onderaardse woning voor velen gesticht is. Dat klopt, want inmiddels hebben ook onder andere Victor Hugo, Emile Zola, Marie Curie en Alexandre Dumas hun laatste rustplaats gevonden in het Panthéon. Zie ook de officiële website van het Panthéon: <http://pantheon.monuments-nationaux.fr/fr/> (01-10-2008).

versteld bij de colossale colonnen, die van binnen het geheel zullen uitmaken. Wij gingen in de souterrains, bij de prachtige grafsteen van Voltaire & Rousseau.²⁰² Meerder graftombes zijn er nog niet, maar deze onderaardsche woning is voor velen gestigt, heeft, hoezeer zo diep onder de grond, behoorlijk licht, en is door sierlijke colonnen, die gangen vormen, onderstud. Wij stapten wederom naarboven, en toen nog 250 voeten hooger, door een kunstige wenteltrap, kwamen wij op de galerij, waar de koepel in de rondte nog boven uitsteekt, en zien Parijs, de duizende straten, met de voorsteden, de kronkelende Seine, en al de steden, plaatsen, en bergen tot aan den horisont. Al dalende zagen wij den coupel op allerhande standen

[27] en wij beklagden ons geen kenners te zijn van de bouwordre en het schoon van dat geheel te kunnen schatten. Nu wandelde wij naar de Jardin des Plantes.²⁰³ De tuin ligt aan de eene zijde, door de gemene weg afgescheiden, aan de Seine. Dat maakt op zich zelve het gezicht verrukkelijk, en vol gewoel, van allerlein aart. De tuin is zeer groot en levert allerhande wandelwegen op, zo in het groenen, als meer onbelommerde, vlak en bergachtigen, en boschadien. De doolhof met zijn slingerlaanen is zeer uitgebreid, en die bragt ons bij de wilde dieren, de tamme vreemde soorten, en bij de vreemde vogels. Wij zagen hier ook onzen olifant.²⁰⁴

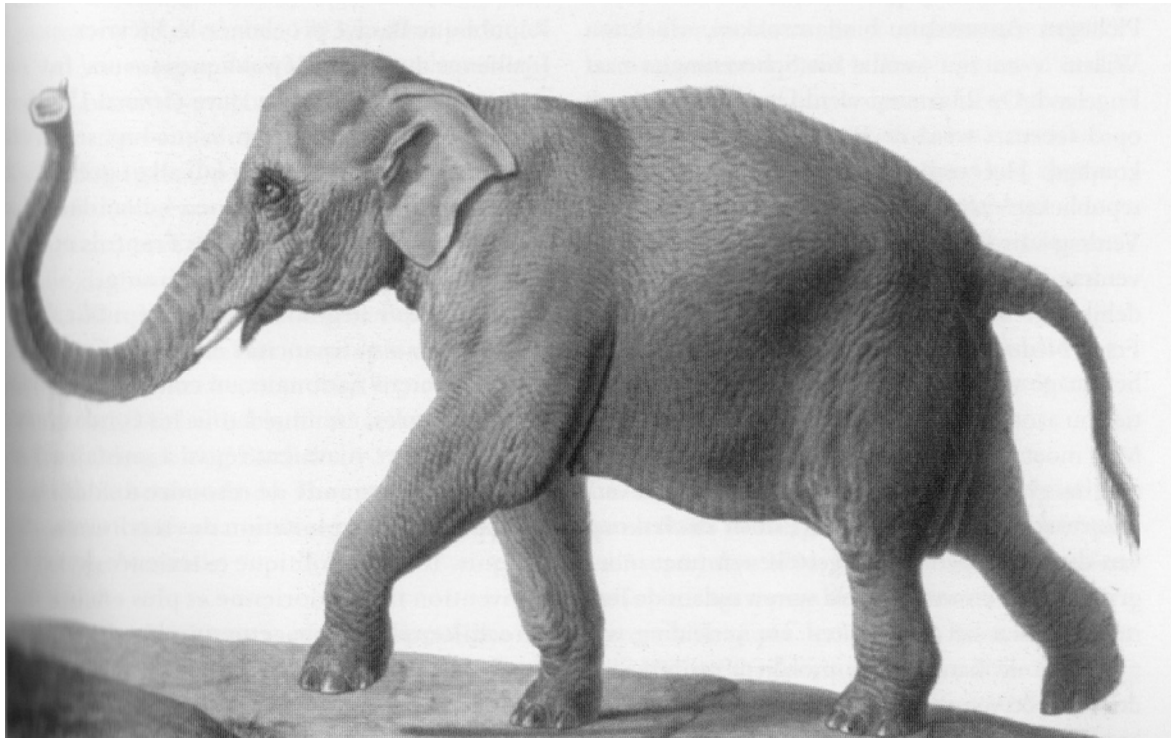
De tuin is naar een zekere ordre in afscheidingen gedeeld, en daar in zijn de kruiden & planten, uit al de weerelddeelen vergaderd te zien. Wij konden die wel in hare vlakken overzien, maar afgesloten zijnde, zijn die niet te nadren, dan op die uren dat men les geeft. Dat uur troffen wij niet. Wij wandelden naar de Gobelint.²⁰⁵ Wat wij daar gezien hebben, kunnen wij niet beschrijven. Men weeft daar schilderijen, men plaatst het onderwerp, bijvoorbeeld een historische schilderij – van

²⁰² Voltaire en Rousseau waren in de achttiende eeuw twee leidende figuren van de Verlichting, een stroming die een op verstandelijk inzicht gebaseerde vooroordeelsvrije houding propageerde.

²⁰³ De Jardin des Plantes was (en is) een dierentuin die onderdeel vormt van het Muséum d'Histoire Naturelle. Zie ook: Lemire, 'Frankrijk en de stadhouderlijke collecties van Willem V van Oranje' in: Sliggers en Wertheim (eds.), *Een vorstelijke dierentuin*, 87-114, 93-97.

²⁰⁴ In de dierentuin van Willem V in Voorburg woonden twee olifanten, Hans en Parkie. Toen in 1795 de Fransen de Republiek inlijfden, werd er een speciale commissie gevormd die allerlei 'schatten' uit de Republiek naar Frankrijk moest halen. Het oog van de commissie viel onder andere op de dieren uit de dierentuin van de stadhouder. Het viel nog niet mee om de dieren naar Parijs te transporteren; er moest een geschikt transportmiddel ontworpen worden en daar was natuurlijk geld voor nodig, en bovendien moest er een datum geprikt worden om de grote olifanten te vervoeren. In de winter zou het te koud zijn, in de zomer te warm voor de grijze dikhuiden. Uiteindelijk kwamen de olifanten Hans en Parkie pas in 1798 in Parijs aan, waar zij ondergebracht werden in de Jardin des Plantes. Daar trokken zij veel bekijks, zelfs zoveel dat er een suppoost moest worden aangesteld om de bezoekersstroom in goede banen te leiden. Omdat de olifanten niet zo gelukkig leken te zijn, werden zij verrast met een muziekuitvoering. Hans en Parkie leken dit te waarderen. Hans overleed in 1802. Parkie kreeg gezelschap van een andere olifant en leefde tot haar dood in 1816 in de Jardin des Plantes. Lemire, 'Frankrijk en de stadhouderlijke collecties van Willem V van Oranje' in: Sliggers en Wertheim (eds.), *Een vorstelijke dierentuin*, 87-114, 100-114.

²⁰⁵ Met de Gobelint bedoelt Pieter van Beest de Gobelins, een beroemde werkplaats waar wandtapijten werden vervaardigd. Het woord 'Gobelins' werd zelfs een synoniem voor een wandtapijt. Zie ook: http://parijs.nl/parijs/informatie/musea/geschiedenis/manufacture_royale_des_gobelins (01-10-2008).

Afbeelding 5: *Onzen oliphant, Parkie*. Bron: B.C. Sliggers en A.A. Wertheim (eds.), *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V / Le zoo du prince. La ménagerie du stathouder Guillaume V* (Haarlem 1994) 89.

Rubens, of andre groote meesters, zo schoon op het doek, de coleuren en schaduwen zo juist, dat de geweeftde schilderij, volmaakt de schilderij van Rubens is. In de weefgetouwen die, daar ze anders vlak liggen, hier regt opstaande zijn, zaten de werklieden om naar de beste schilderen te weven. Aan onze zijde, dat is de buitenzijde, kwamen de beelden, de aangezigten, de handen, de meubilen, of wat er gewerkt wierd, volmaakt

[28] te voorschijn. Aan de andre zijde, daar de werklieden zitten, hingen honderde clossen met veel coleurige zeide, die zij bewerkten, en die daar de doffe kant uitmaakte. Agter de werklieden hing de schilderij waarna gewerkt wierd en waarnatoe zijlieden geduurig de oogen wendede. Nog eens de schilderijen waren niet schoonder. De menschen, dieren, vogels, bloemen de vrugten waren in de schilderij niet anders, dan in het weefgetouw. Men is stom van verwondering. Maar in de zaalen komende, daar de afgewerkte stukken in lijsten hangen, waren wij geheel verrukking: het is of dat geweeften, en dat het geweeft is, daarom nog te meerder aandoet. Wij moesten aanmerken dat het hier zou voorkomen als of verscheide werklieden aan een stuk bezig zijn, maar wij hebben altoos maar één aan een stuk werksaam gevonden. Ook dat ons verzekerd wierd dat de gobelins alleen maar voor het gouvernement werken, om de stukken als presenten aan vorsten te doen dienen.

Wij wandelden naar de Salpetriere, van de kerk is al wederom niet meerder als van andre groote

kerken te spreken. Maar het terrein daar het hospitaal is, is zeer uitgebreid, en dit gebouw, hoezeer uitwendig niet veel bijzonders, zeer groot.²⁰⁶ Hebbende zeer vele zaalen. Zaalen met gezonde oude vrouwen, met zieken vrouwen, met blinde, en dat alles even zindelijk, slapende en liggende ieder op een bijzonder bed. Van dit alles is nog afgescheiden het verblijf der onnozele vrouwen, ook die krankzinnigen die geen kwaad doen, maar dan helaas

[29] die waarlijk krankzinnig zijn booze ongelukkigen. In alle deze standen bedroeg nu het getal vierduizend, het had in voorgaande tijden negenduizend geweest, maar toen waren er ook kinderen gehuisvest, die in de Revolutie door gebruik verstrooid, of door goedhartige lieden genaast zijn. Men wees ons hier de plaats, waarop, in de Revolutie zovelen ongelukkige gevangenen geslacht waren. Wij bezagen de apotheek, de slaapkamers, de keukens, waar in de ketels in den grond gemetselt veel overeenkomst hadden met de zuikerbakkerspannen, in de rafinaderijen van dat alles hadden grootste zindelijkheid. Gelijk ook de linnen en klederkamer geregelde ordre aanduiden en overal zich alles, onder die groote menigte, zonder onaangename reuk bevond. Wij spraken met de opzigter, een allerknapste bejaarde dame, en zagen weldra, dat al de andre haar naar de oogen keken. Zij was, hoezeer in dat huis der treurigheid, nog grappig, en beklaagde zich hun jonge jaaren, zo zonder een man weggeworpen te hebben, maar wij noemde het huis gelukkig, daar het door die offerhande zo welvarende was, dat bolde haar, en wij waren kort daarna blijde, hier digt bij op de boulevard een goede traiteur gevonden te hebben, waar wij onzen honger stilde, en een weinig uitrusteden. Wij wandelde echter zeer kort daarna, naar het water, en voeren met de pont over de Seine. Dat gaat hier heel anders in zijn werk als in Holland of Gelderland. Men heeft

[30] aan elke zijde der rivier, een hoogte mast opgericht, en aan de toppunten een swaren reep verbonden, die dus de geheele Seine overloopt. Twee sware eizere ringen zijn door de reep gestoken en aan deze zijn minder dikke reepen vastgemaakt, waaraan de pont, voor en achter gebonden is. Zodra nu de pont losgemaakt en het roer bewogen word, brengt de stroom, die smal loopt, de pont aan de andre zijde de ringen noodzakende over de reep, die aan de paalen vast is, glijden.²⁰⁷ Men betaald er een sous de man, en wij kwamen daarvoor aan de kant van St. Anthoine, en al wandelende langs de drooge grachten, den omvergehaalde Bastille, op die boulevard. In het overvaren had men ons eenige

²⁰⁶ Het Hôpital de la Salpêtrière werd gebouwd in opdracht van Lodewijk XIV en na een korte carrière als salpeterfabriek werd het soort afvalbak voor stedelijk gespuis. Bedelaars, hoeren, dieven en geestelijk gestoorden werden er opgevangen. Vanaf de jaren 1870 ging er een frisse wind door het ziekenhuis en werden de geestelijk gestoorden als zieke mensen behandeld. Het ziekenhuis werd één van de bekendste centra voor psychiatrie en neurologie in Europa. Het bestaat nog steeds, maar is inmiddels gefuseerd met een ander ziekenhuis.

²⁰⁷ Pieter van Beest beschrijft een soort gierpont. De gierpont was in de Republiek ook bekend en bestond uit een pont die door de kracht van de stroming aan een ketting van de ene oever naar de andere oever voer. Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Den Haag 1982).

schepen, of machines gewezen die in de verte lagen, en welke men zeide, bezig te zijn om de fondamenten van een nieuwe brug te leggen. Wij vonden de poort St. Anthoine niet; die is in de Revolutie, met de Bastille tegelijk, omvergehaald.²⁰⁸ Deze laatste is nu vlakke grond, en scheen een hout magazijn geworden te zijn, liggende vol brandhout. Wij wandelde op de boulevard, en hoezeer het weder ongunstig, en de weg slijkerig was, was die nogtans vol gewoel, en al zagjes voortgaande kwamen wij moede & mat, maar wel voldaan op onze kamers.

Den 17^e wandelde wij naar het Palais Royal, en stapten bij den professor Bertrant binnen, om zijn cabinet in wasch te bezichtigen.²⁰⁹ Alles is hier naar het leven naargebootst en

[31] juist zo als het in het leven bestond te zien. Men vind er al de inwendige deelen van het lichaam; alle de ingewanden, opgespoten, de bloedvaten, slagaderen, en allerhande soorten van rooden in hare natuurlijke coleuren, maar vooral de venerische uitwerkselen dier verschrikkelijke kwaal, alle de deelen in haren zieken stand, die door dat venin worden aangetast.²¹⁰ Bertrant laat dit alles voor 30 sous de man zien. Wij konden niet nalaten optemerken dat hij (zijn eerbiedwaardig character vergetende) zich wat al te kwaksalverachtig gedroeg.²¹¹ De man liet te veel blijken, dat het niet de kunst, het nut, maar om het geld te doen was. Zijn beminde hielt wat al te sterk aan om de explicatie van het cabinet voor 60 sous aan de man te helpen. Om ons lucht te verschaffen wandelde wij hierna, in de schoone tuin van dat palais, en wel onder duizende menschen. Wij wandelden onder de gaanderijen, die langs dezen tuin, in dit groote vierkant zich bevinden. Langs de winkels die bij den linde in deze gaanderijen zijn, langs de koffiehuisen, restaurateurs, en diepe kelders, waar men al den aangenaamheden deses leven bekomen kan, enfin door duizende wandelaars heenen. En een fiacre nemende, reden wij naar de jardin des plantes. Hier zagen wij deze vermakelijken oord voor de tweede maal, zo wel als de leeuwen, de leeuwin, vergezeld van haren eislandsche keeshond, waarmede zij zich vriendelijk gedraagt. De tijgers & luipaarde, de schoone sebra en de struisvogel, en wij gingen

[32] (nogtans tevergeefs) naar de stommen en dooven, zijnde het instituut dees dag gesloten.²¹² Wij keerden ons nu wederom naar den tuin. Verschoolen ons, voor een hevige slagregen in een der

²⁰⁸ De bastille was de staatsgevangenis van Frankrijk. Deze werd op 14 juli 1789 bestormd door een woedende menigte. Deze gebeurtenis wordt doorgaans gezien als het begin van de Franse Revolutie. Eén dag later werd bevel gegeven het gebouw te slopen. Hoewel vaak gedacht wordt dat de Bastille bestormd wordt vanwege de symbolische functie als bolwerk van de staat of om de aanwezige gevangenen te bevrijden, is niets minder waar: de Parijse opstandelingen waren in eerste instantie slechts op zoek naar wapens om zich te kunnen verdedigen tegen het 'aristocratisch complot', en in de Bastille bevindt zich een wapenarsenaal. Zie ook paragraaf 3.2 van deze scriptie.

²⁰⁹ Voorstellingen van lichaamsdelen gemaakt uit was, net zoals wassen beelden.

²¹⁰ Mogelijk doelt Pieter van Beest op de ziekte syffilis.

²¹¹ Met het 'eerbiedwaardige character' van de heer Bertrant bedoelt Pieter van Beest de eerbiedwaardige functie van de man.

²¹² Pieter van Beest bedoelt dat het insituut deze dag gesloten was.

koffijhuizen en dezelve, en wandelden daarna naar de heer Spaandonk, zijnde den beroemsten bloemschilder van deze eeuw.²¹³ Hij woond aan den tuin, in de voorgaande wooning van zijn vermaarden de Buffon.²¹⁴ Wij wierden door hen zeer vriendelijk ontvangen, en wij konde aan de meubilen zien, dat hij zeer wel, en zeer zindelijk gelogeerd was. Hij vertoonde ons verscheide klijne stukken op snuifdozen (bijvoorbeeld →tussen haakjes en doorgestreept) waar men de bloempjes meende af te plukken. Maar hij liet ons zijn grootste meesterstukken zien, onderandre een stuk, te voren reeds aan de geguillottineerde Maria Theresia verkogt, dat hem opnieuw was in bewaring gesteld, en dat naar zijn dood (dat naar zijn dood →doorgestreept) in de Louvre hangen zal. Hier zagen wij in natuurlijke groote den natuur zelve, maar het betaamd ons, onkundigen daarover te swijgen, en afgescheid genomen hebbende, stapten wij in de kamers, die in het gebouw aan dezen tuin horende voor al de vakken van de natuurlijke historie, verordend zijn.

Het zijn gaanderijen, zaalen, en kamers, die allen vol opgezette beesten, kruipend gedierten, vissen, vlinders, en insecten zijn. Allerhande houten, de duizende zijn niet te noemen, zijn hier, zowel als de gesteentens, schulpen en

[33] en hoorens, en men zou er dagen, en jaaren om alles naauwkeurig te zien kunnen doorbrengen.

Wij admireerden wederom de zindelijkheid & rijkheid van deze vertrekken, zijnde alles in kasten achter groote glazen voor stof en mot bewaard. Deze zalen waren vol menschen, en met dat al de grootheid van het gebouw maakt dat ieder op zijn gemak, en naar genoegen, zonder gedrang, het klijnste zowel als het grootste beschouwd.

hier was de opgezette olifant, zowel als dat gene wat men door een microscoop moet zien te vinden.

Nu wandelde wij wederom de stad maar in door de straat St. Victor, over de Pont au Double langs Notre Dame, en het voorheen bewoonde huis van onzen reisgenoot Epenhuizen, naar het palais de la justice, en traden daar bij eenen restaurateur binnen, waar wij onder (onleesbaar) ontvangen werden, maar zeer (onleesbaar) onthaald wierden. Het palais deed zich van hier zeer schoon op, en 36 trappen daarbij opklimmende, wandelde wij wederom door de gallerijen, bij de kooplieden, en wij vermaakte ons dien avond verder om, langs kaaijen, bruggen, en straten te wandelen, en eenig snoeperij gekogt hebbende gingen wij naar huis.

²¹³ Gerard van Spaandonk (1746-1822) werd in Tilburg geboren en vestigde zich als schilder in Parijs. Hij schilderde veel bloemen. Zie ook: http://www.metzemaekers.com/artist_result/html/ID_604880/ (13-08-2008).

²¹⁴ Georges Louis Leclerc de Buffon (1707-1788) was een zeer bekend Frans bioloog. Hij publiceerde onder andere een uit zesendertig delen plus een aantal supplementen bestaand werk over de natuurlijke geschiedenis. In deze *Histoire Naturelle* benaderde hij de geschiedenis van de natuur op een, voor zijn tijd opvallende, wetenschappelijke wijze. De Buffon stelde dat soorten dieren aan elkaar verwant zijn en kunnen veranderen. Eventueel kunnen ze in elkaar overgaan. Dit gedachtegoed vormde voor deels de basis voor de evolutietheorie die Darwin in *The origin of species* uiteen zet.

Den 18^e gingen wij naar de Louvre, om de prachtige gaanderijen, zo onder als boven te bezien. Van onderen vinden wij zaalen aan zalen, en alles is daar uit marmer gehouwen.

[34] Deze zalen hebben hare naamen. Het voorportaal/ vestibule doorgedaan zijnde komt men in de zaal der keizers/ des empereurs van de jaargetijden (des saisons), der grote mannen (des hommes illustres) van de Romeinen (des Romains) – van Laacoon, van Apollo, der zanggodinnen. In allen vindt men de voortreffelijkste colonnen, van het schoonste en vreemsten marmer, door de beroemste beeldhouwers der oudheid bewerkt, en sinds meer dan tweeduizend jaaren van onder de puinhoopen der in gestorte palaisen, dier oude Grieken & Romeinen gevonden. Ook ziet men hier haare goden & godinnen, en alle vorsten die dezelve aanbaden. De dichters, en die beroemde mannen, wier namen in de historie dier volken tot ons gekomen zijn. In de zaal van Laacoon vindt men die beroemde groep, door de oude reeds aanbeden, en nu nog niet minder door de kenners bewonderd, met ijzing ziet men de smarte waarin deze zoon van Priam, door monstereuse slangen, met zijn kinderen omkomt.²¹⁵ Veel schooner aandoeningen bezielde ons, wanneer men in deze zelfde zaal, de Venus van Medecis beschouwd.²¹⁶ De godin, zo pas in t schuim der zee geboren, staat daar met alle haare maagdelijke schoonheden te prijken, en wij moeten het aan de kenners overlaten over de kunst te oordelen. Zo min mogen wij iets zeggen, over de zozeer geroemde & schoone Apollo, die in de zaal van die naam, onder zo veele andre beelden, uitmunt. Dit mogen wij hier bij

[35] voegen, dat Bonaparte op het grondstuk van dit momument heeft doen schrijven. Het beeld van Apollo, dat zich op deze grondzuil verheft, is op het einde der vijftiende eeuw te Antium gevonden. Door Julius den 2^e, in het begin der 16^e eeuw in het Vaticaan geplaatst. In het vijfde jaar der Republiek is het door het leger van Italien, onder commande van der generaal Bonaparte gewonnen. En is alhier den 21^e germinal van het agste jaar gesteld, zijnde het eerste jaar van zijn consulaat.²¹⁷

Boven komende stapte wij daar in een couplet die van verbazenden grooten omtrek was, en waar men

²¹⁵ De Laocoöngroep is een beeldhouwwerk dat in de eerste eeuw voor Christus werd vervaardigd op Rhodos. Afgebeeld zijn de Trojaanse priester Laocoön en zijn twee zoons. Priester Laocoön was één van de vele zonen van Priam, de laatste koning van Troje. De priester en zijn zoons wilden de Trojanen waarschuwen het Paard van Troje niet binnen de muren te laten. De legende wil dat Laocoön en zijn zoon vervolgens gewurgd zijn door slangen van Poseidon. Van 1799 tot 1813 stond het beeld in het Louvre. Sindsdien bevindt het zich in het Vaticaan. Zie ook:

<http://website.leidenuniv.nl/~s0666009/Colleges%20eerste%20jaar/Klassieke%20oudheid/Klassieke%20Oudheid%20070215.doc> (28-10-2008).

²¹⁶ De Venus van Medici is een in Griekenland vervaardigd beeld dat uit de eerste eeuw na Christus stamt. Het beeld werd veelvuldig nagemaakt. Tot aan 1815 was het te bezichtigen in het Louvre. Na de val van Napoleon ging het beeld terug naar Florence, waar het tot op heden te bewonderen is in de Galleria delle Uffizi. Zie ook: <http://surprisetickets.nl/reizen/669-uffizi-museum-florence> (28-10-2008).

²¹⁷ Frankrijk hanteerde onder Napoleon tijdelijk een afwijkende kalender. De maand germinal (kiemmaand) was de zevende maand van het jaar en de eerste maand van de lente. Met het eerste jaar van zijn consulaat wordt 1799 bedoeld. Pieter van Beest bedoelt hier dus: het beeld van Apollo werd op de 21ste dag van de kiemmaand in 1799 in het Louvre geplaatst.

de menigvuldige schilderijen van de beroemste meesters, ieder op zijn licht geplaatst, zien kan. Maar door een porte brisee ziende, zagen wij eene zaal, zo lang als de oogen rijken kunnen.²¹⁸ En deze geheel en al met de overheerlijkste schilderijen behangen. Alles wat sinds honderde jaren door beroemde meesters in Europa geschilderd is, en dat door geld, veroveringen, list & geweld, te bekomen was, is hier bij elkanderen verzameld. Wij wandelde langs dezen schoonheden meer dan vijf uren agter elkanderen, prentende eenige daarvan in ons geheugen, namen voor ons nimmer te verstouten om die te beschrijven, en gingen moede en mat ons bij den restaurateur Clemens in het palais Rojal, daar men zeer goed onthaald was, versterken, en om onzen geest te ontspannen wandelde wij naar de groote

[36] Opera, zagen en hoorden daar de beroemde zangers & zangeressen Ashanay speelen. De uitvoering behaagden ons, het gezang & de muziek was schoon, de toneelen & toneelveranderingen kunstig, en beroemde dansers & danseressen veraangenaamde dit tusschen beiden.

Den 19e wandelden wij naar het palais du conseil des 500, zijnde de vergadering der 500.²¹⁹ Te vooren bewonderd door den prins de Condé de inkomst op het basse court is alwederom grootsch.²²⁰ Het palais voortreffelijk, de zaalen, en gaanderijen prachtig, en de thuin daar uit te zien, net en sierlijk. De vergaderzaal is een uitmuntend schoone en zeer grooten coupel. De zittingen der leden, die het grootste deel des circels beslaan, gaan docerende op, zijn in drie deelen door gangen gescheiden, welke voetpaden met tapijten belegt zijn, en trappen vormen. Agter die zittingen zijn mede in het grootste deel der rondte loges die vrij hoog verheven, en mede in deelen gedeeld zijn, in deze zitten de toehoorders. Drie loges aan wederzijde zijn geschikt voor de vreemdelingen, de middenste voor de Parijsenaars. Het middengedeelte, voor de zittingen der leden, heeft een marmere vloer, en heeft, zonder groote uitgebreidheid eene voegsame ruimte. Iets buiten dit middenpunt staat den altaar voor t vaderland, en daarop ligt een boek De Wetten van de Republiek. Voor dezen sweert den representant. Daar agter, iets meer verheven is een sierlijk gestoelte voor den orateur, of die het

[37] woord heeft. Daar agter & hoger voor de secretarissen, en daar agter voor de president, en aan zijn zijden voor diegenen, die vanwegens het gouvernement gezonden worden. Dit alles is als troonsgewijze en allermajestueus gebouwd. Wij wierden daar op toegelaten, en juffrouw Epenhuizen

²¹⁸ De porte brisee is een 'vleugel deur'; een dubbele deur zonder middenstijl.

http://www.joostdevree.nl/bouwkunde2/begrippen_v_vj_vz.htm (13-10-2008).

²¹⁹ Met de vergadering van 500 verwijst Pieter van Beest naar de Nationale Vergadering en de Franse Revolutie. De Nationale Vergadering ontstond toen in 1789 tijdens een Staten-Generaal (standenvergadering) de Eerste stand (geestelijkheid) zich bij de Derde Stand (burgerij) aansloot. Uiteindelijk sloot ook de Tweede stand (adel) zich aan en werd de Assemblée Nationale opgericht. Deze Nationale Vergadering bestond uit 500 mensen die het volk vertegenwoordigden. Tegenwoordig hebben er 577 mensen zitting in de Nationale Vergadering/Assemblée Nationale.

²²⁰ De prins van Condé vormen een zijtak van de familie Bourbon, de koninklijke familie van Frankrijk. In de tijd van Pieter van Beest droeg Lodewijk V Jozef van Bourbon-Condé de titel Prins van Condé.

zat in den presidiaalen stoel. Rondom dit gestoelte zijn in nissen de schoone beelden der wetgevers van Romen & Griekenland.

Wij zagen de zaal der conference die mede groot, schoon en met toepasselijke schilderijen behangen is, en wandelden naar de Invalides, door een zeer groot plein met boomen verciert, die wandellaanen vormen. In het middenpunt daarvan, heeft Bonaparte eene sierlijke vierkanten eerenald laten oprichten, en daarop staat reeds te lezen, dat de keizer dit gedenkteken heeft laten stichten, om de dappere krijgsknegten te vereeren. Wij kwamen bij het gebouw zelve, dat zeer breed, en trotsch is. De poort inkomende, gaat men dadelijk door de gallerij in het middenhof, dat een zeer groot vierkant is, en daar rondomme bevindt zich een onbeschrijfelijk groot gebouw. Wij wandelden door de gallerijen, die breed zijn, geheel het vierkant omlopen, en die met ontelbaar sware colonnen, het bovenste gebouw stutten. Wij wandelen hier ook boven door de gaanderijen, door de woningen, door de linne & klederkamers. De keukens daar de koks juist bezig waren de soup in zindelijk bakken, de portie voor vijf man, op te scheppen.

[38] Wij komen in de kerk, die niet heel groot maar schoon is, verciert met duizende veroverde vlaggen, en aan de zijde, dicht bij het altaar met loges pronkende, één aan wederzijde is voor den keizer en keizerin, de andre voor de familie, en den adel. Die van den keizer is met rood fluweel met goud behangen, der keizerin met blaauw & goud, en in bijden zijn glazen kroonen & lustres. De schoonheid der kerk wordt minder gezien, door dien er een langzaam maar zeer hoogopgaande stellaagje, af en aan den altaar, in het midden der kerk gebouwd is, dat in de fetes diend om de oude en verminkte soldaaten rangsgewijzen en perimidaal te plaatsen. Dit gebouw beneemd het gezicht van de coupel kerk, die anders gezien moet worden geheel en al. Deze coupel, of coupel-kerk, is geheel van marmer saamgesteld, en zo luisterlijk als naar onze gedachten eenig gebouw zou kunnen zijn. De voorgevel is het trotste stuk dat men zien kan, en niets minder dan die van St. Sulpice, men moet het gezien hebben om er een denkbeeld van te kunnen vormen, en om te besluiten dat men het niet beschrijven kan. Maar in den coupel komende, slaat men verwonderde oogen op. De uitgebreidheid der marmere middenvloer, met goud en lelien bezaaid, schitterd dadelijk in de oogen, en daar rond ziet men de verhevenste colonnen, tusschen welke, in de geheele rondte, trotsche marmeren trappen zich bevinden, die, wederom in deze geheele omtrek

[39] tot marmere capellen lijden, welke een geheel met dezen schoonen coupel maken. Deze capellen zullen mogelijk dienen, of hebben mogelijk gediend, om schoone momumenten in te plaatsen, die dezen omtrek, indien het wezen kan, nog prachtiger kunnen maken. Aan eene zijde, in een derzelve, hangt reeds een schoone schilderij, ter eere van Lodewijk den veertiende (→ onleesbaar, twee

woorden doorgestreept), de pasage van den Rhin op den 12 junij 1672, verbeeldende.²²¹ Hier vlak tegenover, in eene andre capel, is de prachtige graftombe van Turenne, hij legt daarop in marmer gebeeldhoud, - en op den zerk staat- bataille de Turkeim 1675.²²² Alles is aan de bovenzijden met basreliefs & beelden bezet, waar van er sommigen uit de nissen gehaald, en enkele geknod zijn. Voorts zijn de plafons door de beroemste meesters, met allerhande historien, voortreffelijk beschilderd. Wij gingen toen naar het boekvertrek der Invalides, en dat is met allerhande boeken, in allerhande taalen, zelf de Hollandsche, en van de nieuwste soorten gestoffeerd. Wij vonden hier ook het welgelijkend portrait van Bonaparte. Zijnde door David levensgroot geschilderd. Bonaparte zit daar te paard, en trekt den berg St. Bernard over. Aan de laarzen te zien waaid het daar een storm. Bij een restaurateur aan die zeide gegeten hebbende gingen wij terug langs het champ de Mars, een verbazend uitgestrekt veld, naar de quai Bonaparte, en al wandelende naar het Palais Royal, daar wij ons onder de menigte vermaakte.

[40] Den 20^e deden wij eene groote wandeling door de stad, om die beroemde plaats nog nader te leeren kennen. Van huis gaande over de Pont Neuf, vervolgden wij de kaaijen, aan de linkerzijde der Seine, Conti, en Malaquai genaamt tot aan de straat des Saints Penes. Deze ingaande, vonden wij, digte, of naast aan het hospitaal, de charite de heer Grangenet woonen, zijnde een zeer beroemd instrument maker, bij wie Epenhuizen onderscheide chirurgical instrumenten kocht. Wij wandelde wederom terug, over de quai Voltaire & Bonaparte, passeerde de brug Louis Seise, in de tuin der Tuilleries. Naar een kore wandeling gingen wij over de Place de la Concorde, (daar de koning gequillotteneerd is) door de straat te voore Royale genoemd, langs het Magdalene kerkhof (waar de koning begraven is) naar de Place Vendome, te vooren van Lodewijk de grooten, en waar deze zijn standbeeld plagt te staan.²²³ Dat is een zeer groot open plein in de rondte dat bijna vierkant is, met huizen & winkels gebouwd. Hier uit komende vielen wij van zelve in de straat St. Honoré, en deze al wandelende vervolgende, kwamen wij in het Palais Royal. Wij bewonderde ons wederom over de schoonheid der duizende winkels, en zagen dat de wisselaars geen kwaad effect onder die menigte deden. Voor hunne glazen legt het zilver gelt, en het goud van allerhande munten, op stapels ten toon.

²²¹ In 1672 deed Lodewijk XIV een poging om zich een deel van de Spaanse kroonlanden toe te eigenen. Hij wist zich verzekerd van de steun van diverse andere landen. Toen hij de Nederlanden binnen viel, was het hem vooral te doen om economisch gewin; de Zonnekoning wenste voor zichzelf een welvaart zoals in de Hollandse Gouden Eeuw. In 1678-79 kwam er met de Vrede van Nijmegen een einde aan deze Guerre de Hollande.

²²² Graaf Henri de la Tour d'Auvergne de Turenne (1611-1675) was een Frans veldheer en een geduchte tegenstander van de Duitsers. In 1675 versloeg hij hen in een goed georganiseerde veldtocht bij Türkheim. Kort daarop sneuvelde hij.

²²³ Dit plein heet nog steeds Place Vendôme. Dat Pieter van Beest weet dat het standbeeld van de koning er heeft gestaan en dat het plein eerder Place Louis-le-grand heette, maakt het aannemelijk dat hij met een reisgids op stap was. Zie ook <http://www.frankrijkvakanties.eu/site/parijs/Pleinen/PlaceVendome.html> (04-11-2008).

Naar in een brillant koffijhuis wat gerust & bij onzen restaurateur Clement gedineerd te hebben, wandel-

[41] de wij wederom, door en langs de kostbare winkels, van de beroemde straat St. Honoré. Wij kruisten St. Denis, & St. Martin, en door andere straten gaande, die meestal naauw & zeer vuil waren, kwamen wij aan de Place des Tiederes, nu reeds wederom, en te voren Place Rojale genoemd.²²⁴ Wij merken hier aan dat al de revolutionaire namen van huizen, straten en bruggen, op weinige naa, wederom in de oude namen veranderd zijn. De Place Rojal is een zeer groot vierkant, aan eenze zijde met een eizerhekken omgord, maar aan de drie zijden in gelijkvormige huizen gesloten. Voor die huizen zijn colonnen die het bovenste gebouw stutten, en die een gaanderij langs de huizen vormen. Binne dat alles, is deze groote vlakte, zonder ciradien, zijn, de grasgronden zonder boomen, maar in het midden daarvan waar te voren het standbeeld van Lodewijk den 13^e gestaan heeft, heeft men een ronde kring willige boomen geplaatst, die het dorre middenpunt omvatten, en dat is al de aartigheid die deze plaats bezit. Ook verliet men hier Parijs, want daar zijn in dezen omtrek geen menschen te vinden. Op deze dorre grind, en langs de huizen, die ook alle winkeldoende zijn, onder deze gallerijen gewandeld hebbende, verlieten wij dat oude koningspleijn, en door de (straat → doorgestreept) Rue St.Louis, en de la Corderie gaande, kwamen wij aan den tempel.

Dit gebouw, zozeer geschikt om de akelijke denkbeelden der revolutionairentijd te herwinnen, deed ons met droefheid aan.²²⁵

De gehelen omtrek van dit oud kasteel, is met een dikke en zeer hooge muur omgeven, de toppen der lage torens

[42] alleen, zien men over deze omwalling heen. Vier ouderwetsche lompe torentjes omvatten naar het schijnt, een vierkant gebouw, dat spits oplopende, puntig boven de torens uitsteekt. Nog twee lager torens staan, zo het voorkomt in de frontespies van het geheel gebouw, en dit alles moet één lichaam uitmaken, van tamelijke grooten omtrek, maar om dit te kunnen zien, wierden wij binne deze sombren plaats niet toegelate, zijnde die bedompte gevangenis, te naderen, verboden. Wij wierpen dan nog een treurig oog op de dievegaten, die klijn en swaar betraillet zijn, en al denkende aan het lot van den laasten koning, gingen wij de straat du Temple naar de boulevard. Hier zijn weldra de swaarmoedige

²²⁴ De straten van Parijs waren zo vuil, omdat de riolering grotendeels ontbrak. Zie ook pagina 23 van de transcriptie van het reisverslag. Met de Place Rojal doelt Pieter van Beest op de huidige Place des Vosges. Dit plein werd in 1605 gerealiseerd door Henri IV en zijn bouwkundigen. Het is daarmee het oudste plein van Parijs.

²²⁵ In 1791 voelde Lodewijk XVI zich, ondanks de bescherming van de Nationale Garde, niet meer veilig. Hij vluchtte met zijn gezin naar Varennes, maar werd daar al snel ontmaskerd. Eenmaal terug in Parijs bleek dat hij nu zeker niet meer kon rekenen op de sympathie van het volk. Het Tuilerieënpaleis waar de koning verbleef werd uiteindelijk bestormd en dit keer ontkwam het koninklijk gezin niet. In het oude kasteel de Temple werd Lodewijk XVI met zijn naasten gevangen gezet. Zijn koningschap werd hem ontnomen. Als burger werd hij berecht, en als burger stierf hij onder de guillotine.

indrukken uitgevaagt. Wij waren dadelijk onder de duizende, en wierden aan allen kanten tot het genieten van vermaak geroepen. Hier veild den kwakzalver zijn remedien uit, en daar lokt den vrolijke hansworst u, om binne te treden, terwijl van romdomme de biljetten uitnodigen om een opera of comedie te gaan zien. Wij wandelde onder dit gewoel al voort, zagen de Poort St. Martin, en bezagen die van St. Denis, om haar beeldwerken zozeer beroemd. Het is een zegenteken voor Lodewijk den Veertiende opgericht, en tot schande der Nederlanden daargesteld, verbeeldende den overtocht over den Rhijn in 1672, en de Hollandsche maagd in vernederende omstandigheid. Het beeld-

[43] werk, is in de jongste revolutie, meestal geschonden. Wij wandelde door de straat St. Denis, over de pont au change, naar huis.

Den 21^e wandelde wij over de Pont Neuf, langs de Quai des Augustin, voorbij de brug St. Michel, tot aan de Petit Pont, en daar regt tegenover de straat St. Jacques in. In deze straat is het Instituut voor de Stommen en Dooven. Naast hetzelfde is eene kerk, in deze wierd dienst gedaan, en wij traden daar in. Van deze valt niet veel te zeggen. Zij is niet groot, en scheen armoedig. Ook waren daar bijzonder weinig menschen vergaderd. Zij zou ons geen aantekening verdiend hebben, ware het niet, dat juffrouw Epenhuizen aldaar, door een fransche juffer verzogt wierd, haar hoedje af te zetten. Dezen godsdienstigen iever hadden wij nergens, zelfs in Braband niet ondervonden, ook waren wij onkundig, en zijn het nog, dat vrouwen hare hoofden van dit hoofdciercel, in Roomsche kerken moeten ontdoen. Wij klopten aan het Instituut aan maar de tijd voor de lessen daar nog niet zijnde, werd het ons toegestaan zo lange door het gebouw, en in dien hof te wandelen. De ingang, zowel als het gebouw zelve, kwam ons armoedig voor, het had alles een onrijne gedaante. Door een gaanderij gaande, daar eenige stomme met spelen bezig waren, en daar de meid de vloer sneelden, vlugtede wij om uit een dikke wolk van stof te komen, en kwamen in den tuin die voornamelijk voor de keuken schijnd aangelegd.²²⁶ In deze

[44] zagen wij velen pompoenen op de koude grond liggen, welke van een verbazende groote, zo swaar waren, dat wij veel werk hadden die optetillen. Men zeide ons dat deze onder de speizen gebezigt wierden. Wij verlieten nu deze ook al bouwvallige tuin, traden wederom binnen, en wierden in een ellendig kamertje gebragt, daar wij eenen jonge wilde zien moesten.²²⁷ Het is nu vier jaaren geleden dat dezen jongman in een bosch gevonden is, men oordeelden hem te diertijd elf jaaren. Hij

²²⁶ Pieter van Beest bedoelt dat de meid de vloer aan het vegen was.

²²⁷ De jonge wilde die Pieter van Beest ontmoet, is één van de wilde kinderen die af en toe in Europa opdoken. Men veronderstelde dat deze kinderen in de bossen en velden waren opgegroeid en gevoed en beschermd waren geweest door wolven, beren of andere wilde dieren. Wanneer zij eenmaal gevangen waren, werd vaak geprobeerd deze kinderen op te voeden. Dit bleek erg moeilijk, zo niet onmogelijk. Zoals Pieter van Beest aangeeft heeft de wilde jongen die hij ontmoet nauwelijks iets kunnen leren gedurende vier jaar tijd. Pieter van Beest lijkt hier vraagtekens bij te plaatsen; hoe kan het dat deze jongen vier jaar onder de mensen leeft en nog altijd niet kan spreken, en onbekwaam is tot alles? Zie ook Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 66.

zou dan nu 15 jaaren zijn. Hij ziet er wel uit, en is goed uit de kluiten gegroeid, maar hij heeft tog iets woest & zots in zijn oogen, en evenwel is hij niet woest of zot. Hij pratede niet, het was maar een soort van schreeuwen, of gemurmer met de keel, en tusschen de tanden voortgebragt, waarmede hij zeer kinderachtig zijn vreugd te kennen gaf. Hij schreef woorden na, maar met dat al in een ellendig schrift, en hij haalde alles wat men hem in schrift vroeg, en bragt het weder op zijn plaats. Wij gaven hem een stuk geld, en hij bragt het al schreeuwende aan de juffrouw die het refuseerde. Maar hij scheen geleerd te zijn om aan te houden, en zij nam het eindelijk om het voor hem te bewaren. Indien dit alles in een kijkspel was voorgevallen zou ik het voor bedrog hebben aangezien, omdat dit alles zo wonder in zijn werk toeging, maar in de woning van Siccard daar moet

[45] het ernst zijn, en hier voor pleit ook dat deze jongeling vele lidtekens van wonden op het aangezigt, armen en handen heeft, en vooral één in de keel, waar uit men besluit te denken, dat hij in den opstand der boeren, tegen de edellieden in 1788 & 89, in eene plundering van de kastelen, dusdanig mishandeld, verlaten, en bij toeval in het leven gebleven is, en hoe jong ook, zijn voedsel in de boschen gevonden heeft. Maar heeft hij dan daardoor het redelijk vermogen zodanig kunnen verliezen, dat men hem in vier jaaren, onder de menschen verkerende, geen spreken heeft kunnen leeren, en niet verder kunnen brengen als men hem nu zien kan, dat is onbekwaam tot alles, en minder dan een kind van twee jaaren.

Wij gingen nu in de school der stommen en doven, zijnde vier vertrekken, voor onderscheide rangen van leerlingen verordent. In een zat een meester, die naderhand bleek, ook stom en doof te zijn, de jongens de benamingen der klederen & zaken te doen kennen. Dit alles geschiede met tekenen op de hand & vingeren. Zij schreven op de leijen, die zeer groot aan den wand hangen, de namen dier dingen, zo zij ze gevat hadden, anders wierd het met groot geduld hervat. In eene andre kamer, onderwezen de jongens, onder opzigt van eenen meester die hooren, en spreken kon, ieder op zijn beurd, den één den anderen. Zij maakten tekens, de andre schreeven, en wel zeer grif. De meester vroeg onze

[46] namen, en dadelijk schreven zij die, op het zien van de tekens op de lei. In een ander school, schreven zij volzinnen. Hij! Die hier onderwees was mede stom en doof, maar zeer bekwaam. Wij waren lang in hem bedrogen, denkende dat hij spreken kon. Hij maakte veel bewegingen in de oogen, en de trekken van het aangezigt, telde op zijn vingeren, maar nog meer maakten hij geste met de handen & armen.

Eindelijk kwam Siccart zelve.²²⁸ Hij was zeer vriendelijk – plaatsten ons, gaf aan onze juffer & andre dames stoelen, en begon de les, met dezen bekwamen jongeman zelve, die tevoren les gegeven had. Siccart beweerde in een aanspraak, dat men met de dooven & stommen, niet moest beginnen met hun door tekenen, op de hand en vingers te leeren, maar dat, doordien de Schepper alles in het aangezicht gelegen heeft, dat ons nodig zijn kan om onze behoefte uit te drukken. Zo moest de beweging der spieren te doen opmerken, het begin zijn. Om dit te bewijzen, zeide hij, zou hij nu met deze jongeling geen handen gebruiken, en de jongeling zou hem, des niet te min, verstaan. De jongeling zou uit de oogen, de gelaatstrekken, de houding, en bewegingen zien, wat Siccart begeerde, waarnaar zijn verlangen neigde. Dat beproefde hij. De handen op de rug houdende, zeide hij ons dat hij de jongeling te kennen zou geven dat hij verlangde – en de oogen naar iets op zodanige

[47] wijze richtende, schreef de jongeling verlangen op deze wijze ook haaken, genegenheid, liefde en diergelijken. Verder leide hij den leerling door de ongemakkelijkste regels der taale heen, en de jongeling beantwoorden alles meesterachtig bekwaam. Ook schreef deze jongeling, en alle die wij in dit school gezien hebben, meesterlijk schoon, met dat al het was altoos maar met krijt op een lei, en wij weten niet of zij wel zulke pennen voeren.²²⁹ Wij verlieten dit instituut, den vriend Siccart met regt prijzende over zulk een loffelijken arbeid. Wij dorsten niet zeggen, een weinig lakende over de morsigheid, want hier ook in deze scholen, had alles een onrijne gedaanten. Evenwel wij geloven dat het menigvuldig gebruik van het krijt, dat alle oogenblikken van de leijen gevreeven word, hier aan een weinig toebrenge. Wij dineerde daaromstreeks, en kwamen naar huis om wederom in een andre wijk te beginnen.

Wij moesten nu twee-erlij dingen waarnemen, onzen vriend Epenhuizen moest het Hotel Dieu bezoeken, en wij zouden intusschen de groen- en viswijven, de berugte dames in de revolutie gaan opnemen. De gasthuizen, die tempels der treurigheid, en zo dikmalen van afgrijzen te beschrijven laten wij voor onzen vriend over, zo wel als wij het voor hem lieten, die zo dikmalen in den vroegen morgenstond te gaan opzoeken.²³⁰ Buiten dat van de salpêtrene hebben wij hem daar niet verzeld, en zullen dus van de ellende daar te vinden niet gewagen.

²²⁸ Roch-Ambroise Concurrion Sicard (1742-1822) was een Franse priester en tevens pionier in het onderwijs voor stommen en doven. Zijn carrière als directeur van een school voor stommen en doven begon hij in Bordeaux en vervolgde hij in Parijs. Hoewel hij lang voorstander was van gebarentaal, gaf hij tegen het einde van zijn lange carrière de voorkeur aan orale communicatie met stommen en doven. In 1804 had hij deze omslag blijkens de beschrijving van Pieter van Beest reeds gemaakt. Sicard schreef twee invloedrijke boeken over zijn vakgebied.

Opvallend is dat Baggerman en Dekker de heer Jean Itard hebben gevonden als directeur van de school voor stommen en doven. Itard ontfermde zich over de 'wilde van Aveyron', en probeerde hem op te voeden. Dit had niet het gewenste resultaat, maar Itard publiceerde wel over de jongen, die hij Victor noemde. Zie ook: Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 66.

²²⁹ Pieter van Beest geeft aan dat hij er niet achter is gekomen of de leerlingen van de school voor stommen en doven ook met iets anders kunnen schrijven dan met krijt op een lei.

²³⁰ Er is dus waarschijnlijk nog een reisverslag geweest, geschreven door de heer Epenhuizen.

[48] Wij wandelde dan alwederom langs kaaijen en bruggen naar de kant van St. Denis, en vonden weldra de markt des Inocens.²³¹ Het is een zeer groote groen & fruitmarkt, en hoezeer reeds 6 uren des avonds vol koopers & verkopers. Daar af en aan komt men bij de visdames, die mede een groote uitgestrekte markt hebben, aan hunnen visbanken en tobben, weldra te kennen. Zij zitten daar met hunne tobben onder groote sijldoekse parapluis, die aan een stok in den grond verbonden, kunnen opgezet en nedergelaten worden. Zij hadden nog stinkende kabeljauw, en rotte schellevis te koop, maar dan ook levende mackereel en goede paling. Het zijn hellevegen in jufferlijke opschik. Echter nodigde zij ons vriendelijk om bij hun te koopen, wij beschouwden dezen hoop zo groen als viswijven met aandacht, en merkten wel wat er met, en met die duizende andre op andre markten, in revolutionaire tijden, gedaan geworden is. Wij eisdan op het denkbeeld dat deze eens in colonnen naar Versailles getrokken waren.²³² Wij wandelde door de Rue Monmartre, gingen over de Place Victoire naar de Louvre terug, en kwamen allen over het werk van den dag voldaan op de kamers. Den 22^e reden wij met een berline, vroegtijdig naar Versaille.²³³ De weg daarnatoe is prachtig, veelal langs de Seine, en zeer breed. Ditte bij Versaille komende, ziet men reeds van verre dat koningshuis in een rechte lijn vooruit,

[49] zeer breed en verheven leggen. Daar digtebij naderende, komt men uit den breeden weg op een alleruitgestrektsplijn (voor deze de paradeplaats) aan de zijnde gesloten door zeer groote gebouwen, en naar den kant van het palais, door een zeer breed, en sierlijk eizer hek, aan de zijden van dit hek zijn voortreffelijke gebouwen, die met het palais verbonden, een geheel uitmakende, het schoonste gezicht, uit de paradeplaats te zien, op het palais leveren. Binne het eizer hek, tot en rondom het palais, is wederom een groot plein, het Cour Rojal genoemd. Dat plijn is te vooren nog eens door een ander sierlijk hek gedeeld geweest, maar dat hek is met zijn sieradien van het tans nog staande hek, in de revolutie omver gehaald. Zo schoon als het gezicht, op dat plijn staande naar het palais, de woning van den koning, der koningin, der princen, de capel, de comedie is, zo schoon, en nog schoonder is dat wanneer men zich omkeerd. Men ziet door vijf zeer schoone & breede wegen, door laan en boomen naar Parijs – St. Clou & Seau, en aan de zijde naar St. Germain & Rembouillé. Men bragt ons in de opera, de schouburg is niet groot maar rond en sierlijk, en tot het gebruik bij uitstek goed geschikt, de

²³¹ Pieter van Beest bedoelt de Marché des Innocents.

²³² Pieter van Beest doelt op de menigte die op 5 november 1789 naar Versailles trok. Luid roepend om brood liep het volk naar het koninklijk paleis. De Nationale Garde moest eraan te pas komen om de koning en zijn gezin te beschermen.

²³³ Pieter van Beest en zijn medereizigers togen met een berline, een huurkoets, naar het Paleis van Versailles. Dit paleis is gebouwd voor Lodewijk XIV in de jaren 1661-1690 en diende als woning voor de koning. Nadat het paleis in 1789 door het hof verlaten was en deels leeggeroofd, liet Napoleon het weer op in ere herstellen.

loges prachtig. De koning had er eene audiëntiezaal & eene voor de guardes. Men speelden daar niet voor

[50] alleman, want de gallerijen die boven de loges zijn, diende tot zitplaatsen voor de groote officianten van de kroon, en andre grooten. Wij bezagen de capel of kerk van het palais. Dat is een voortreffelijk schoon gebouw, dat aan de rechterzijde van het palais, daarmede als in een smeltende, van de plijnen te zien, een schoon gezicht, onder al dat groote maakt. Het steekt, zeer cierlijk, met balustrades opgaande, boven al het andre uit, en een schone coupeltoren verlevendigt dit nog zeer veel. Van binnen is deze capel bijna geheel marmer. Op de marmeren vloer staat eenen prachtigen marmeren altaar, en daar is alles in de geheele rondte met schonen colonnen & nissen, en marmeren beeldwerken verciërd. Boven zijn de superbe gaanderijen, die aan wederzijden, naar de voorzijden, tot eenen verheerlijken schoonen coepel loopen. De gaanderijen waren voor de princen, en den hofstaet geschikt. In den couplet, zat den koning & de koninging, ieder aan eene zijde, vlak tegen den altaar over. Voor eene prachtige balustrade, die dan met schonen tapijten behangen was. Voorts is het gewelf allerkunstigst gemaakt in drie deelen gedeeld, en door de beroemste meesters beschildert. Men vertoont daar den Schepper omringt door de hemelse heir scharen.²³⁴ De opstanding der dooden, en de nederdaling van den heiligen geest.

Het palais zelve heeft zeer velen zalen. Men komt er

[51] door een prachtige poort, in een voorportaal, dat enkel marmer schijnt, over marmere trappen, in verrukkelijke gaanderijen, die door de grootste mannen beschilderd, met de schoonste beelden pronken. Uit deze gaanderijen komt men in de zaalen. De zaal van Hercules, des oorlogs, der vrede, en deze alle zinnebeeldig op de naam zeer kunstig beschildert. Dan vind men het verblijf der koningin, haar slaapkamer, tabouret, gezelschapskamer, waar men de sporen van koninglijke grootheid nog niet heeft uitgewischt, hoezeer deze nu tot andre gebruiken, gebezigt worden.²³⁵ De zaal voor de officieren der garde, en voor de garde zelve, en vele andre, en alle de voorgaande beschreven, hangen nu vol van de beste schilderijen, en dienen nu tot een verzamelplaats voor de kunststukken der beroemde meesters.

De gaanderijen vervolgende, vonden wij nog andre kamers die te voren gediend hebben tot amusement van de koningin, haar concertzaal, tekenkamer, en diergelijken en die nu tot tekeningen van Egyptische monumenten dienen. Hier digtebij was ook de smederij van den koning, maar de

²³⁴ Heir is bende of leger in het zeventiende-eeuws Nederlands. Dat zou in dit geval betekenen dat de Schepper omringd was door zijn hemelse legers. P.G.J. van Sterkenburg, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands* (Groningen 1977).

²³⁵ Een tabouret was een zetel, uitsluitend bedoeld voor dames en dan nog alleen voor leden van de vorstenhuizen. Een tabouret was laag en had geen leuning. In het paleis van Versailles staan nog steeds tabourets.

toegang, tot die zoveel herinnerende werkzaal, was verboden.²³⁶ Wij bezagen nog zeven andere kamers, die alleen tot de natuurlijke historie aan gelegen, een goed gedeelte van dit vak vertoonden, en daar onder de kleding, huisraad, wapenen, vaartuigen, en beelden van

[52] vreemde volken. Ook stonden daar oorlogsschepen, van bijzonder caliber, onder Hollandsche vlag. Uit de gaanderijen, en velen der kamers, had men een uitgestrekt, en alleraangenaamst gezigt over de verwonderlijk schoone tuin.

Deze tuin, doet alles wat men te voren voor schoon gezien heeft, vergeten. Op het terras, dat aan één zijde van het palais is, ziet men in de uitgebreidheid, over zeer groote waterkommen heen, en in dezen springen fontijnen, meer dan 60 voeten hoog. Men ziet over de orange boomen, die door Francois den eerste, en Hendrik den Vierde geplant, sware boomen geworden zijn. Men ziet van deze hoogte alle de gemakkelikheden van het land, door rijkdom gekogt. Boven aan dit terras vind men geen mindere waterwerken, in den omtrek is alles tot vermaak aangelegen, en de fontijnen springen 40 voeten hoog. Van dit terras, dat zeer sierlijk gedeeld is, gaat men aan wederzijden met 105 trappen (die naar evenredigheid breed zijn) naar beneden, om langs dit statieuze naar de laage, schoone waterkommen te komen. Wij gingen die niet af, maar onzen jongen vriend deed dit, en kwam, in die laagte voortgaande, terwijl wij dit in de hoogte deden, een weinig later dan wij in het middenpunt van den agtergevel, van dit prachtig, ontzettende breed & schoon gebouw.

[53] Dat trotsch gebouw dat meer dan 1200 voeten breedte heeft, en naar een zekere ordre, allerprachtigst is saamgesteld, ontbreekt niets, dat cieraad aan kan brengen, en heeft een plijn voor zich nog schoner, en mogelijk grooter dan aan de andre zijde. Men ziet van daar, en in den grootsten omtrek, de allerschoonste beelden, grotwerken, waterkommen, en fontijnen die het blinkend water zeer hoog werpen. Wij wandelden van een zeer breed terras, al langzaam afgaande, langs vaazen, potten en schone beelden, die meer dan levensgrooten, verrukten. Aan onze linkerhand vonden wij de colonade, zijnde een cieraad dat rond gebouwd, door marmeren pijlaaren gevormd word. Tusschen welke marmere kommen staan, die allen water opwerpen. Van boven is dit alles geheel open, en maakt maar een marmere rond, van spelend water. Al verder dalende, en nog al langs schoonder en schoonder beeldwerk gaande, kwamen wij eindelijk aan eene zeer uitgebreide waterkom. In wier middenpunt een trotschen groep metalen beelden is. Het is Apollo, op zijnen wagen gezeten, die vier schone paarden mend. Hij is vergezelschap van vier Tritons op hunne zeemonsters, en dit alles werpt in allerhande ringtingen, het water om zich heen, en nodigt den wandelaar dezen schonen oort niet te verlaten.

²³⁶ Het is onduidelijk waar Pieter van Beest op doelt. Mogelijk werden in de smederij van Versailles wapens vervaardigd tijdens de Franse Revolutie.

Echter gingen wij naar Trianen, dat in den zelfden omtrek, mogelijk in het zelfde park van Versaille zich bevind. Wij

[54] wandelden in het park, en vonden Trianen op onzen weg.²³⁷ Maar wanneer men van Versailles komt, loopt groot Trianen niet in het oog. Het is een charmant buitengoed, het gebouw is schoon, met twee vleugels vercierd, en dat alles veraangenaamt met marmeren colonnen, aan de voorzijde zelfs met uitnemend schoonen, en zeer geroemde van campanisch marmer; met dat al het verzinkt in de nagedagtenis van het palais te versailles. Dit is ook het lot van den schoonen tuin, haar kommen, waterwerken, sieradien en belommerde laanen, bekoren niet; derwijl zij onder de schaduwen van die van Versailles leggen. Wij wandelde dus hier in de buurt naar klijn Trianen, en hier kan men uit de pracht en grootheid komende, genoeg onder de tekenen van de grootste armoede smaken. Versailles scheen ons een aardsch paradijs te zijn, en klijn Trianen, of anders de tempel der liefde, de woeste natuur. Hier is alles anders, alles omgekeerd. Digte bosschen, digt begroeide slingerlaanen – begroeide aardpaden, daar doornen & distelen aan de zijden groeijen, alles dat somber & koel is, brengt u eindelijk aan eene woning dat men het huis van de koninging noemt, een ander dat het melkhuis van haar was, of aan de billart van den koning, en ziet alles is daar armoede. Neen denkt men hier heeft nimmer den hoogmoed gehuisvest. En met dat al, onder deze gedaante, waaronder zo dikmakende eerlijke

[55] behoefte zugt, hebben de koningen, ontdaan van hunne grootheid, zich tragten te vermaken. Daar zeide men is de zitplaats der koningin, waar zij zo gaarne met lezen zich vermaakten. En wij zettede ons ook op deze lompe bank, onder de schaduw van een ruuwen wilg neder. Men wees ons een berg, en daar in grotten, waar de koningin zo gaarne zat, en in welke grotten, die, zo wel als de berg van de swaarste steenen, schijnbaar ongehouden, gevormd zijn, zij zoveel bevallen had, om dat dit de natuur van haar land naarbootsten. Door deze ruuwe steenklompen, ruisden voor deze het water, dat, daar naar toe geleid, een uitloop zagt. Wij vonden hier digtebij een zogenaamd Belvedere; een concertzaal, van binnen schoon van ingelegt marmer, en rijk beschilderd. Een rots der koningin, zijnde een waterwerk geweest dat nu bedorven is, zo wel als de waterkommen & visvijvers, die nu droog zijn, en waar in zij te vooren de visjes geleerd had, uit hare hand te eeten. Wij vonden er een schoone comédie zaal, van buiten onaanzienlijk, maar van binnen voortreffelijk tot dat einde (hoezeer maar klijn) dienenden. Zij had daar wel eens een rol opgetreden, niet denkende dat zij nog eens de treurigste

²³⁷ Grand en Petit Trianon zijn gebouwd als bijgebouw van het Paleis van Versailles. Petit Trianon was de woning van koningin Marie Antoinette. Lambert van Eck bezoekt in 1788 ook Versailles en Grand en Petit Trianon. Van Eck ziet net als Pieter van Beest een als eenvoudig bedoelde inrichting, maar hij is wel onder de indruk van de vorstelijke praal. Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 45.

spelen zou.²³⁸ Wij zagen de koffijkamer, de orangerie, de capel voor den godsdienst, en eindelijk het casteel zelve. Wij beschreven dit aldus in de eetzaal der koningin,

[56] daar gene koninglijke pracht ons omringden, maar wel eene rijke armoeden. Wij dagten dat men dit alles zo geweldig heeft om bij verandering de grootheid zo veel te meer te smaken. Wij reden nu van Trianen naar Marly. De weg, en de gezigten daar langs heen, zijn verrukkelijk schoon, en het land hier nog al bergachtiger dan elders. Men daald van eenen berg, en ziet tegen den voorleggende op, men ziet daar aan de rechterhand het aangename bellevue & aan de linker Riancourt leggen. Het schone gezigt van rondommen genoten wij te meer daar wij om de stijlte van een berg, genoodzaakt waren te voet te gaan, wilde wij ons mager beestje spaaren, en dan nog was de voerman gedwongen zijn ros op deze hoogte te helpen; echter kwamen wij binne het uur aan Marly. Zo lang, en zo velen palaisen gezien hebbende, hielden wij ons hier daarmede niet op, maar stapten dadelijk naar de watermachine. Wij wandelde langzaam aan deze top des Bergs, langs een zeer hoog, breed & lang gevaarten, dat geheel van steenen gebouwd zijnde, door velen boogen gestut word. Dit machine diend om het water tot een overloop te strekken, en is als een zeer brede goot, waar door het loopt, en waar van het in de waterkamers stort. Maar al dat water moet op deze platte

[57] grond, die op zig zelve zo hoog is, en aan den kruin des bergs staat, door eizere buizen, uit de rivier gebragt worden. De hoogte van de Seine tot op deze muur, zegt men 500 voeten perpendiculair te zijn, en dat moet wel zo zijn, want de rivier vertoonden zich hier als in een afgrond te leggen.²³⁹ De berg zagtjes afgaande, gaat men langs een menigte hefboomen, zijnde eizere staven, die de een, al aan de andre gekoppeld zijn, en meer dan een mans lengte boven den grond, doceerende langs de berg loopen, daar zijn veertien reijen zulke staven, die allen over de geheele lengte hier en daar gestut worden, om het nederzakken te beletten. Deze hefboomen bewegen zich zagtkens, en als om beurten, wordende dan deze naar boven, en dan die naar benede getrokken. Deze machines leggen dan in dezelfde rigting als de berg die zagtjes naar beneden helt. Wij daalden al langzaam met deze hefboomen, en komen aan gebouwen waar in molens zijn, die het water van onderen bekomen hebbende, het zelve op de muur brengen. Deze watermolens agter den rug hebbende, daalden wij hoe langer hoe stijlder, en hadden wederom aan de linkerhand, gelijk te vooren, ene zulke hefboomen, die hier sneller bewogen, en gelijk den berg veel schuinscher rigting hadden. Nog lager dalende vonden wij wederom watermolens die het water uit de revier ontfangen hebbende, hetzelfde

²³⁸ Deze opmerking van Pieter van Beest verwijst naar de dood die koningin Marie-Antoinette stierf onder de guillotine.

²³⁹ Perpendiculair is een ander woord voor loodrecht. Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*.

[58] naar de evengemelde midden brengen. Wij daalden nog nog al stijlder, zo dat wij zeer ongemakkelijk begonnen te gaan. Gelijke hefboomen altoos aan onze zijde hebbende, en komen wederom aan een watermolen, en eindelijk aan den weg waaraan de Seine ligt. Intusschen hebben wij ook de sware eizere buizen, waardoor het water geperst word, over onzen geheelen weg gevonden. Zij leggen op, in, en somtijds even onder de oppervlakten van den berg. En de kracht die het persen te weeg bragt, merkten wij op, doordien wij op veele plaatsen, stralen water uit dezelve zagen springen, zijnde zulke lange gewaartens niet wel dicht te houden, en het gemis van dat water moet groot zijn, dewijl het gooten gemaakt hebbende, daardoor op die lange weg, met geweld stroomde. De stijl van dezen berg kunnen wij ons ook hier aan herinneren. Juffrouw Epenhuizen was omtrent 300 voeten hoogte op een bankje, dat een aangenaam uitzigt over de Seine had, blijven zitten. Denkende dat wij toch zouden moeten terugkeeren, en zij dan voor dat deel van den ongemakkelijken opgang bevrijd bleef. Maar dat bleek dat niet gebeuren zou. Dus zeide Epenhuizen ik zal mijn vrouw maar eens gaauw gaan haalen. Maar in dat gaauw was hij bedrogen. Het kostede hem veel sweet en hijgens, eer hij dit kleene eindje was op en nedergegaan. Wij gingen

[59] nu in de machine aan de waterzijden, dat grootendeels op het water gebouwd is.

Men heeft hier de Seine twee armig gemaakt door middel van een eiland in dezelve gelegen. Aan de punt van dit eiland heeft men hetzelfde door een dam, aan de wal vereenigd, en dus in die arm een opkropping van water gemaakt, en dat water doet door zijn val, twee der swaarste raderen omlopen. De val, en het geweld van omdraaien veroorzaken een schrikbarend geruisch, en men moet stout zijn in dezen kolk te kijken. Deze raderen, doen 14 groote raderen omgaan, en deze raders beweging eene groote menigte pompen, die van het grootste caliber, een verbazende quantiteit water ophalen. Meer daar van te schrijven is voor ons, met dat werk onbekend, onmogelijk, maar moet toch dienen om dat grootsch werktuig in ons geheugen te houden. Het was aandoenlijk door die, in beweging zijnde groote raders, hefboomen, en pompen te gaan, daar midden in te zijn. Onzen geleider in dat machine, had veel werk om ons te overtuigen dat er geen gevaar was, en moest, onder die zo veele geruchmakende gereedschappen, en watervallen, zijn aanmoedigende stem en longen geweld aandoen. Hij verzekerde ons dat het water, dat wij daar zagen ophalen 150 voeten hoog geperst

[60] hoog geperst wierd, om van daar wederom zo veel verder gevoerd te worden.²⁴⁰

In eene herberg aan de Seine ons wat ververschende, liet ons de castelijn eenen marmeren steen zien,

²⁴⁰ De machine van Marly was gebouwd in opdracht van Lodewijk XIV om het water uit de rivier naar Marly en het Paleis van Versailles te brengen. Toen de machine in 1684 werd opgeleverd, werd het enorme bouwwerk beschouwd als een wonder van techniek. De oorspronkelijke machine was nog tot 1817 in gebruik, hoewel hij wel regelmatig aangepast werd. De machine werd uiteindelijk vervangen door een elektrische generator die tot 1963 dienst deed. In 1968 werd het oude bouwwerk gesloopt, omdat die tak van de Seine verlegd werd. <http://www.marlymachine.org/> (14-08-2008).

die in de kerk te Marly, ter eeren van den stichter, en uitvinder der watermachine, Rennequin genaamt, en te Luik geboren, gestaan had.²⁴¹ Dit had zijne vrouw op die steen doen stellen, en daar op verzocht zij ook aan de lezers, om op zekere tijden in het jaar, zielsmissen voor haren overleden man te doen. Dezen steen was, met alle andre godsdiensttekenen in de jongste revolutie, uit gebrooken en weggeworpen, en door dezen castelijn geborgen, en van de familie gekogt. Daar staat ook op, dat Rennequin den 29 july 1708 gestorven is.

Wij reden nu van Marly, een klein gedeelte langs de Seine en hadden de bekoorlijkste gezigten over het water, langs de bergen. Kwamen tuschen en over dezelve langs Malmaison, door Neuilly, waar een allerschoonste, vlakke en zeer lange brug over de Seine ligt. De weg van Neuilly tot Parijs is, zo het wezen kan, nog schoonder dan al de andre die wij te vooren gezien hebben. Wij kwamen om agt uren binne Parijs, dineerden & soupeerden op dezelfde tijd, en naar het Palais Rojal wandelende vermaakten wij ons verder onder de menigte.

[61] Den 23 reden wij met onze berline al vroegtijdig langs de schoone Seine, door Passy, het welvarenste dorp dat wij op onzen weg ontmoed hebben. Het is met rijke buitenplaatsen omringd, en de ligging alleraangenaamst, het hangt aan eenen heuvel en van daar ziet men de stad & hare trotsche gebouwen. Wij kwamen weldra in het bosch van Boulonje²⁴², dat tegen, op, en langst een berg ligt, en waar men in het hout, en in de wandellaanen allerhande geneugtens smaken kan. Uit deze boschen komende, en een berg afrijdende, zagen wij Boulogne liggen. Het ligt tegen eenen berg op, en daar wij naar de laagte reden, maakt dat contrast, een verrukkelijke partij. Wij reden door Boulogne, en niet lang daarna aan de Seine komende vonden wij een schoone brug, door 14 bogen gestut, reden daar over, en in St. Clou. St. Clou is een vermaard & welvarend dorp, en zou bijna een stad mogen heeten, dewijl het zeer uitgebreid is, en velen menschen scheen te bevatten. Echter bestond het bezienswaardigste in den omtrek, de thuinen & het Palais van St. Clou.²⁴³ Wij wendede ons dan weldra daarhenen, en kwamen in die plaats aan de kant daar de Seine langsvloeid. Deze aan de linkerzijde, en een aangenaam bosch, dat zich verheffende voordat aan de rechterhand hebbende, wandelde wij door een zeer breede laan, wij zagen over de rivier, en

²⁴¹ Rennequin Sualem werd in 1645 geboren in wat nu een deel van de Belgische stad Luik is. Hij was timmerman en pionier op het gebied van hydraulische ontwikkelingen. Rond 1668 bouwde hij een machine die het water uit een rivier naar een vijftig meter hoger gebied bracht. Dit kwam de Franse koning Lodewijk XIV ter ore, waarop deze besloot om de machine van Marly te ontwikkelen en te bouwen, die door Pieter van Beest beschreven wordt. Rennequin Sualem overleed in 1708.

http://www.belgiumtheplaceto.be/famous_belgians_rennequin_sualem.php (04-11-2008).

²⁴² Pieter van Beest doelt op het Bois de Boulogne. Dit was een buitenplaats bij Parijs, een groot park. Het is heeft naast een recreatieve functie ook soldaten gehuisvest en het is een toevluchtsoord geweest voor zwervers en misdadigers. Onder Haussmann werd in de tweede helft van de negentiende eeuw het bos gemoderniseerd en geïntegreerd in de stad.

²⁴³ Het kasteel van Saint-Cloud bevond zich op zo'n tien kilometer van Parijs. Koningin Marie-Antoinette woonde er enige tijd, en Napoleon liet zich er tot keizer kronen. In de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) werd het kasteel verwoest.

[62] in het bosch, aan onze rechterhand, de schoonste wandelwegen. Al verder voortgaande vonden wij sierlijke grasgronden, en starre bosjes, die zich van de witte zandgrond der wandellaanen, voortreffelijk voordeeden. In die grasgronden, die vierkant, of rond zijn, leggen verborgen fontijnen die 80 voeten hoog springen. Hier digte bij vonden wij de waterkommen, die met haare fontijnen, gemeenschap hebben met eene zogenaamde waterlaan, die velen fontijnen heeft, en die wederom gemeenschap heeft met de verrukkelijke cascade, die haar water van een zeer groote hoogten, in allerhande rigtingen, door allerhande beelden, door zeegoden, dolphijnen, vissen en kikkers werpt. En welk water, uit zovelen canalen voortspringende, met geweld rontgevoerd, langs zulk een uitgebreidheid geleid, verwondering en verrukking voort moet brengen. Wij wandelde nu al verder, en vonden ook kinder vermaken, die ons den grond daar wij waren moeten doen herinneren. Molens daar bootjes aanhingen, en die rond draaijende gelegenheid gaven om naar den ring te steken. Deze waren op eene langzaam opgaande hoogte geplaatst, & gaven de voortreffelijkste gelegenheid om de schoonste gezigten te zien. Wij zagen daarvandaan de bergen, de kronkelende Seine, en de buitenplaatsen, en wij zouden

[63] zeer gaarne bij dit kindervermaak hebben stilgestaan, maar onzen weg vervolgende wandelden wij onder een groene beveau tegen den berg op.²⁴⁴ Wij vonden daar straatwegen onder het geboomten verborgen, en deze al hooger, en hooger bewandelende, kwamen wij eindelijk aan de wildbaan, door zijn haketzal (?) kenbaar, maar waar in geen levend dier door ons is waargenomen. Wij gingen al hooger, en vonden daar het palais, van den weg afgescheiden door een eenvoudig hekken. Men was daar, zeide men, aan het schikken der meublen, en daarom voor een ieder de inkomst verboden. Wij wandelden dus die statigen en sierlijken berg nog al hooger op, en kwamen aan eenen vlakken grond, die men het park noemt, en uit wandellanen bestaat, en van waar men juist geen schoon gezigt op het palais heeft, want wij konden op de daken ziende, maar een verward denkbeeld van het geheel maken. Wij klommen nu naar de top, en vonden daar een vierkanten colon, door Bonaparten opgericht, die als een vuurbaken dienende, des nachts in den omtrek bekend maakt, wat er in de verte omgaat. Het is een telegraaf die des nachts door ligten werkt. Aangenamer was het ons van deze hoogten, de horizont in de rondte te beschouwen, en nog eens te zien wat wij op andre plaatsen met zoveel vermaak gezien hadden.

Wij daalden nu weder tot aan het palais, en de diergaarde,

[64] vonden op die hoogten een vijver van niet veel belang, met vreemde watervogels, en waterwerken, waaronder een fontijn, die men ons zeide, het water zeer hoog te werpen.

²⁴⁴ Waarschijnlijk liep het gezelschap onder een boog, een beveau, door.
<http://fr.wiktionary.org/wiki/beauveau> (14-08-2008).

Wij reden nu naar Malmaison, over stijle bergen, die ons nu en dan noodzaakten om het rijtuig te verlaten, en tamelijk ongemakkelijk die hoogtens op te stappen. Wij vonden onderweg, een naar het aanzien klijn gehugt, waar alles een armoedig voorkomen had, daar gene menschen in hare woningen gevonden wierden, en daar men met dat al bezig geweest was, om een prachtige tempel te stichten. Het moet een grootsch gebouw zijn, indien men met den opbouw voortgaat, tenminste naar de prachtige colonnen, sierlijk frontespies, en grooten omtrek te rekenen. Wij vonden niemand om ons te kunnen zeggen, wie dat werk begonnen heeft, en waarom dat men het steken liet. En met dat al daar was nogtans een tamelijk grootsch gebouw, dat men het huis van mevrouw Bonaparte noemden. Wij klommen nu nog al met veel ongemak op, en eene vrouw die ons tegenkwam, en onze vermoeienis aanzag, noemde deze berg Crève Coeur. Nu kwamen wij tusschen akelijke hooge witte muuren, en hier zeide onze voerman dat een buitenplaats was, door een Engelsman bewoond. Maar deze dede zich van voren, en door de getrailde poort kijkende, maar armoedig op.

[65] Wij reden nu wederom minder stijl, maar nog al op, tusschen de wijngaarden door. Zij hingen vol trossen, maar nog klijn, en onrijp. Wij kwamen eindelijk op den top, en hier hadden wij wederom uitmuntende gezichten. Wij zagen in het dal, dat wij nu voor ons hadden, tusschen Mont Martre, en Mont Calvaine door de verrukkelijkste verschieten, die trotsche bergen met hunne molens, en rijpe graanen, met hun licht en donker, leverden de schoonste schilderijen. Wij daalden nu tusschen de vol hangende wijngaarden neder, en reden door eene groote poort op de grond van Malmaison. Deze inrei is nog op den berg, en scheen den gemenen weg voor de rijtuigen te zijn, en is zo stijl dat wij gedwongen waren de Berline weder te verlaten, en al wandelende naar den voet des Bergs te gaan. Hier vonden wij nu geene scheidpalen, en dus waren wij van de poort daar wij doorgereden hadden, op de grond van Malmaison.²⁴⁵ Het is vlakke grond, schijnd zeer groot, maar zonder eenige sieradien te zijn. Groote vierkante grasgronden, die door lange breede laanen, waarlangs boomen gepland zijn gescheiden worden, en die wandelwegen vormen, is het alles wat men in deze grooten omtrek vind. Wij wandelden daardoor, en kwamen voor het huis. Dat is noch heel groot, noch prachtig, heeft geen groote tuin voor zich, en word met een hek, dat niet veel aanzien heeft, van het groote terrein afgesloten.

[66] Binne het hek komende, vonden wij den tuin, zo breed als het huis, zonder omslag, door twee reijen oranje boomen, een laan tot het huis formerende. Het huis zelve heeft twee vleugels, het midden is coepelsgeweijze. De vleugels hebben ieder drie vertrekken, en maar twee hoog. Allen zijn zij zonder pracht, echter zeer rijk gemeubileert. De coupel heeft een marmere vloer; de andere vloeren zijn van

²⁴⁵ Kasteel Malmaison werd tussen 1620 en 1622 gebouwd en in 1799 gekocht en verbouwd door Joséphine de Beauharnais, echtgenote van Napoleon Bonaparte. Sinds 1904 is het gebouw als Napoleonmuseum toegankelijk voor publiek.

ingelegt hout, en zonder tapijten. De tafels spiegels, secretairen waren kostbaar; maar niet anders dan dat men bij zeer rijke burgers vind. Voorts waren deze niet zeer grote kamers opgecierd met borstbeelden & schilderijen, en onder deze laasten den overtocht over den St. Bernard, ook hingen hier vele portraiten van Mammelukken. In de werkkamer van Bonaparten (zo als men die noemde) stond eene ronde tafel, met veele schrijfgereedschappen.

In het midden van het gebouw, in de tuin zijde, is een luchtige & sierlijke salon of tent, voor het middenpunt, in den omtrek van den coepel, gesteld, die met het voorportaal van den coupel een kamer voor de officieren der lijfwagt leverd; in dat vertrek zat een officier te lezen & deze, en nog een schildwagt, waren al de militairen die wij hier gezien hebben, echter hadden wij daags te voren

[67] in den omtrek, grote gebouwen voor voet en paardevolk gevonden. Voor de tent vonden wij velen vogelkooijen, de een al op e ander geplaatst, met bijzondere soorten van Oost-Indische vogelen, cacatoos, papagaaijen, paradijsvogels, en veelen zeer veel schoonder, maar ons onbekend, en daar onder klijne en zeer klijnen, die met de schoonste coupleuren, kuiven, & staarten pronkten. Wij wandelden de andre vleugel agter de orange boomen terug, en vonden niets opmerkwaardig, dan aan de uitgang een klijnen, en zeer vriendelijke aap.

Wij reden nu door de breede laanen van Malmaison, als door een gemenen weg, en kwamen op den schonen breede straatweg naar parijs. Over de superbe brug bij Neuillij²⁴⁶ waar wij bij den maker der beroemde Rataffia afstapten, die ons dezelve in zilvre schalen schonk, en waar wij omdat dezelve waarlijk lekker is, eene klijne provisie opdeden.²⁴⁷ Ten ses uren reden wij Parijs binnen en vonden daar dat onzen vriend Delhaas, wiens ziekte verergerd was, en wiens krachten dagelijks waren afgenomen, dit tijdelijke verlaten had. Wij troostede de weduwe, en gingen naar in het sterfhuys een weinig vertoeft te hebben ons middag en avondmaal in het Palais Rojal houden. Hier wandelden wij

[68] alwederom langs de bekoorlijke winkels, die nu allen met ligten, meest engelzen lampen,²⁴⁸ de restaurateurs, en koffijhuizen, door hunne spiegels, en glazen kommen meer blonken dan de heldere dag. Enfin het was er wederom vol gewoel. De tuin, vol menschen, en daar, en onder de gaanderijen, velen meisjes van plaisir. Alle zijn ze in het wit gekleed, een witte neusdoek in de hand, en door hare losse manieren, dansende gang, aanlokkende lach, maar vooral door het zingen of neurien, dadelijk van het ordentelijk jufferschap te onderscheiden. Dit valt een vreemden terstond in het oog, maar scheen de Parijzenaars niet aantedoan. Zelfs de dames passeerden deze ongelukkigen ongemerkt

²⁴⁶ Pieter van Beest doelt op de plaats Neuilly-sur-Seine, tegenwoordig een voorstad van Parijs.

²⁴⁷ Rataffia is een likeur bereid met vers vruchtensap.

²⁴⁸ Pieter van Beest doelt op de lampen die 's avonds de winkels en restaurants verlichten. De systemen van openbare straatverlichting ontlepen elkaar in de diverse Europese landen weinig rond 1800. Zie ook: Herman Besselaar, *Het licht der lamp-lantaren: kleine geschiedenis van de straatverlichting* (Eindhoven 1969) 16 en Antoinet van der Linde, *Het oude licht: straatlantaarns en straatverlichting door de eeuwen heen* (Eindhoven 1980) 29.

voorbij, en zo word ons door gewoonte de vreemste dingen onverschillig. De aartigste onder deze allen was eene morin, van top tot teen in t wit gekleed, en deze liep met haar swarte bakhuis ook al op fortuin uit. Wij staarde op dat onnatuurlijk verschijnsel, maar het liep de Fransen niet eens in 't oog. Den 24 hebben wij een verloren dag gehad; het grootst gedeelte bragten wij door met onzen menister Smits, om een paspoort te bezorgen. Met mevrouw Slingeland om aftereken, met Grangenet, om nog instrumenten

[69] te hebben, en te rekenen. Wij bezogten deheer Marron, en onzen stadgenoot De Koning, aaten en dronken. Maar daar deheer Maron ons twee entré billetten voor de groote opera, daar die avond de Bardes zou gespeeld worden, gezorgt had, ging ik, en Epenhuizen daarna toe. Juffrouw Epenhuizen & haar zoon, waren die avond in het sterfhuis. Hoezeer wij nu reeds billetten hadden, was het nogtans zeer moeilijk om binnen te komen. Wij stonden onder de menigte meer dan een uur, met hijgend verlangen om binnen gelaten te worden. Dat gebeurde eindelijk, en den gehelen schouwburg, die rond, en zeer groot is liep, tot in het verwulfsel vol. Men speelde daar die schone opera welke om zijne toneelen; om de voortreffelijkste vertoningen allerberoemst is. Wij hadden te voren in Astianay eene woedende zee gezien, schepen die daar op zeilden, daar in verbreisselden. Menschen die van de ratten in zee sprongen. Benden soldaten, die uit de schepen in booten gezet, naar land voeren, en landede. Benden die in booten stapten, en naar de schepen voeren, en dat alles allernatuurlijkst, en waarlijk door menschen, in zeer groote getalen uitgevoerd. En met dat al, dat alles kan in gene vergelijking komen met het gene wij hier in de Bardes gezien hebben. Het eenvoudigste toneel wierd in weinig tijds verandert in het schoonste en uitgebreidste dat men zien kan; bergen op

[70] bergen gestapeld tot aan den horisont, en deze hier en daar met boschen & wegen verciert. Dit alles was door het oorlog vol gewoel, men trok over de bergen heen, men kwam op den top, en men verloor in het nedergaan; men ging de bergen om, men trok door de bosschen, om de boomen heen, en dit alles zo als het in de natuur toegaat. Over de bruggen die over de bergkloven lagen, trokken honderde mannen heen, en met dat al verbrijsselde zo een brug in een oogenblik. Wij denken dit genoeg te zijn om ons al dit schoone te doen herinneren, en wij behoeven dus over de andre toneelen, die met deze om de voorkeur dongen, niet te spreken. Alle de aanschouwers moeten met ons zeer voldaan geweest zijn, want het gezang, de musiek, en deze vertoningen werden uitbundig toegejuicht. Het handgeklap van zo veele duizende schaterde door de ooren, en zo een ontzettende menigte menschen, baarde bij ons de gedagten hoe wij door zo een drom van die duizenden, bij het uitgaan komen zouden. Het was reeds elf uren, en wij zouden gaarne op dat oogenblik in een mindere stikkende lucht geweest zijn. Wij trokken dan onze stoute schoenen aan, drongen door, en wierden door de één vriendelijk, en de andre wat bars doorgelaten, tot dat wij aan de uitgang kwamen, maar

daar was het tot stikken toe voel. Wij moesten er onze rok aan wagen, maar daar Epenhuizen mij dekten, en ik de bres maken moest, verloor ik

[71] daar mijn goudbeurs. Neen het was geen goudbeurs, het was gelukkig eene groene beurs, daar niets dan fransch zilver gelt in stak. En dat zeker niet boven de 40 stuivers waardig was. Wij waren blijden voor dit verlies de zuivere lucht te genieten, gingen vrolijk naar huis, en vonden ons gezelschap op de kamers. Maar ook de droevige herinnering van het verlies van onzen vriend. Het waren de billetten waarbij wij ter begrafenis van Delhaas genodigt wierden.

Den 25^e gingen wij ten 10 uren naar het sterfhuis. De statie zou ten elfven vertrekken. De weduwe verhaalde ons, dat, bij een sterfgeval, een commissaris van de politie al het voorname regelt; dat zijn bevel moet nagekomen, en wat hij vriendelijk toestaat, naar den letter moet agtervolgd worden. Een sterfgeval daar zijne, moet men dadelijk aan het bureau van die wijk kennis geven. De commissaris komt, oordeelt of het lichaam dood is, of het de natuurlijke dood, of een geweldigen gestorven is, wanneer & waar het begraven zal worden, en daar aan is niet, dan door vriendelijke onderhandeling, aftedingen. Hier had de weduwe de derde dag bedongen, dat maar zeldzaam was, zijne wel eens dezelfde, of de tweede dag. Zij had verkregen dat het lichaam op een kerkhof, aan den kant van Vaugirard zou mogen gelegd worden, en zij scheen dit als een groot gunstbewijs aantemerkten. Zelfs de billetten

[72] waarmede wij, en alle andre vrienden, ter begraafing genodigt wierden, waren op zegel gedrukt, en konden alleen maar op autorisatie van de generale administrateur der begraafnissen, en der bouw plechtigheden, afgevaardigd worden. Mijnheer den commissaris, eerst ten 12 uren gereed zijnde, verscheen in zijn plechtgewaad. (doorgestreept → de hoed met lampfers behangen een ruime toga aan) En daarom hangende eene echarpe die zijn character aanduiden.²⁴⁹ Hij stapten met den naasten bloed verwand, die in het zwart, met een neerhangende hoed, en een rouwmantel om gekleed was, met onzen vriend Epenhuizen, dominé Maron, en nog twee andre vrienden, in de eerste swart bekleede rouwkoets. Het doode lichaam was te vooren in een lijkkoeets gezet, die in alles met de onze overeen komt, uitgenome dat dezelve fraaijer was, rijker behangen boven op, aan de vierhoeken, met schone rouwvederboschen pronkten. Deze ging de eerste rouw koets vooraf. Ik, en nog vijf vrienden, zat in de tweede, en in nog eene andre bevonden zich ses andre vrienden.

²⁴⁹ Met het character van de man wordt bedoeld de functie.

De andre vrienden volgden te voet, tot aan het kerkhof aan de voorstad, op den weg van Vaugirard gelegen.²⁵⁰ Dit kerkhof, is in het vierkant, door eene muur, van den weg en het omleggend land gescheiden, juist zo als ons

[73] Jooden kerkhof. Hier wierd de kost uit de lijkkoets op een burrie gesteld, en naar het graf, dat aan een zijde der muur gegraven was, gevoerd, en ingezonken. De grafmaker gaf toen de spade aan de heer Maron, en die wierp daarmede drie maalen aarde op de kist, en zich tot ons wendende zeide hij: waarde broeders. Wij hebben hier de treurigste der plichten vervuld, wij hebben aarde, tot aarde, & stof tot stof gebragt. Her vergangelijke is hier, maar het edel deel wagt nar de opstanding der rechtvaardigen om aan de rechterhand Gods te zijn, etc. etc. Hij sprak ons, en de omstaanders, ten tweede malen aan, herinnerde ons dat wij ook aarde & stof zijn, dat wij den adem in onze neusgaten dragende, weldra konde opgeroepen worden. En dat wij zo moesten leven om altoos met blijdschap aan die roepstem te beantwoorden. Hij besloot dit met een kort gebed, en alles wat hij meerder gezegd mag hebben was kort & gepast, hij was hier regt te huis. De tranen vlietede hem ten oogen uit. Hij was mensch, een christen, en een voorbeeld ter naavolging.

Het kerkhof, was inmiddels vol bedelaars gelopen, die niet aflieten om voor den gestorvenen te bidden, en waarmede den naasten bloedverwand, al veel te stellen had. De begraafenis afgelopen zijnde, liep alles hier en daar, en wij reden naar het sterfhuis.

[74] Wij wandelden nu wederom naar de Louvre, de verzamelplaats der schoonste beelden, en schilderijen, vermaakte ons daar, en in het Palais Rojal gegeten hebbende, stapten wij naar de Place des Victoire. Dit is een groot & bijna rond plijn, (echter niet de helft zo groot als het plijn van Lodewijk de Grooten) waarvoor deze het standbeeld van denzelfen koning Lodewijk den 14^e gestaan heeft, het is zo veel grootscher omdat er vele straten op uitlopen, en het was daar vol gewoel, vol karren, wagens & menschen. Wij kozen de straat die Monmartre kruist, en kwamen op de Boulevard. Hier wandelden wij wederom, sleten onzen tijd in een koffijhuis en kwamen laat te huis.

²⁵⁰ Pieter van Beest schrijft dat het kerkhof aan de Rue de Vaugirard ligt. In de loop van de achttiende eeuw ontstond het inzicht dat de doden niet altijd maar in de steden en kerken begraven konden worden. Enerzijds ontstond er ruimtegebrek, anderzijds groeide het besef van hygiëne. Daarom werden overal in Europa nieuwe begraafplaatsen gecreëerd. Deze lagen doorgaans buiten het hart van de steden, waren vierkant of rechthoekig van vorm en werden van de buitenwereld afgescheiden door middel van een muur. Frankrijk liep voorop in deze ontwikkelingen. Ter plaatse van het huidige lycée Buffon aan de rue de Vaugirard is in 1784 een begraafplaats ingericht. Deze begraafplaats werd ook aangeduid als 'cimetière de Vaugirard' en lag net buiten de 'Mur des Fermiers Généraux', de stadsgrens en tolmuur van Parijs, die tussen 1783 en 1790 is gebouwd. De begraafplaats verving twee andere begraafplaatsen die binnen de stadsgrenzen lagen, namelijk de 'cimetière de Bagneux', het kerkhof van de parochie St-Sulpice dat en de 'cimetière des Aveugles'. In 1824 werd het 'cimetière de Vaugirard' gesloten en vervangen door het 'cimetière de Montparnasse'. Jacques Hillairet, *Évocation du Vieux Paris, Les Villages* (Parijs 1954) 66. Jean-Robert Pitte, *Paris, histoire d'une ville* (Parijs 1993) 95. Lucien de Cock, *Begraafplaatsen in Europa* (Kampen/Leuven 2006) 593. Rindert Brouwer, *Ook u wacht ik: begraafplaatsen in Europa* (Rijswijk 2000) 76-7, 96.

Den 26e & 27e augustus besteden wij met al wandelende de stad nog nader te doorkruisen. Hier en daar de cabinetten die wij gezien hadden nog eens te zien, met de entrepreneur van de Velociphère te spreken, die wij zo gaarne tot onze terug reis zouden gehuurd hebben. Maar dat konde, zeide hij niet zijn dewijl de route naar Brabant nog niet gereguleerd was, hoezeer dat binnen korten tijd zou geschieden. Wij beschouwden dit voertuig nog nader, en vonden dat het in alles zo was, als dat wij het te voren beschreven hadden. Wij huurden in de diligence vier plaatsen tegen 51 Lrs.

[75] de man, een sous het uur (bedragende 72 uren) voor den conducteur daar boven, wij betaalden drie Louis d'Or op de hand, om het overige te Brussel te tellen. Wij wandelden overal daar wij iets schoons konde zien, of vermaakt konde genieten. Wij aaten in het wafelhuis het lekkerste gebak dat ooit onder die naam verkocht is, en kogten in een porcelijn fabriek een theeservies dat ons bekoorden. Wij rekende met onze crediteuren af, pakten in, en frank & vrij; zagen wijnogmaals het Palais, de Tuillerij, de Eliseesche velden, de schoone bruggen, het Palais Royal met haar duizende wandelaaren, ieverige kooplieden; geblankette ligtekooijen, en riepen, vaarwel!

Den 28^e vertrokken wij met de diligence, L'Eclair genaamt, ten half ses uren, en verlieten Parijs dat ons zeer veel aangename uren, ja dagen verschaft had. Daar was iets in ons, dat ons trok om te begeren dat wij daar langer zouden blijven , en met dat al, wij moeten naar ons rijpelijk beraden te hebben, getuigen wij verlieten het met vreugden. Parijs zou ons, om daar in te blijven wonen, niet aangestaan hebben. Wij herinnerde ons met blijdschap, dat wij den korten tijd daarin besteed zuinig hadden aangelegen & veel gezien hadden. Maar ook dat nu elke voetstap der paerden, ons nader bragt aan een plekje gronds, waar men met minder gewoel, zuiverder

[76] lucht in ademd, en daar meer stil geluk te vinden is. Wij herdagten alle de schoonheden die wij gezien hadden. Hoeveel dat er in alle standen in deze weereld stad te leeren is, en in hoevelen der schoonste palaisen, en der aangenaamste wandelwegen, de vervelende tijd verkort kan worden. Maar wij herdagten ook door hoeveel onaangenaams dit alles gekogt moet worden.²⁵¹ Wij zijn niet in der burgerenhuizen door gedrongen, en weten dus niet wat men daar geniet; maar oppervlakkig beschouwdt zou men zeggen is daar niemand thuis, men leeft daar op de straat, in de wandelwegen, en in den schouwburg. Men word er eeuwig onder een groote menigte gedrongen, en men kan er met opgeheven hoofden niet gaan, want men loopt er op glibberige wegen, en het komt er op de voeten aan om niet in de drek te vallen. Regent het, dan stroomt de modder door de stad, en zelfs bij droog weder moet men gestadig over stinkende, en altoos loopende goutieren²⁵² stappen. Dit kan niet anders dan zeer ongezond zijn, is voor fijne mensen lastig, en voor welgeklede, die de bijzondere kunst, om over

²⁵¹ Pieter van Beest benoemt de viezigheid op straat, maar het is aannemelijk dat ook dit weer een verwijzing is naar het bloed dat gevloeid heeft tijdens de Franse Revolutie.

²⁵² Met de goutieren bedoelt Pieter van Beest de open riolering van Parijs.

dit alles, zonder zich te bekladden, heen te stappen, niet verstaan, onaangenaam. Wij zullen nog lang gedenken, aan de benaauwende geur die ons rijtuig tot stikkens toe vervulden, wanneer wij op dezen schonen morgenstond

[77] Parijs verlieten. Het scheen het uur te zijn dat men de vuiligheid, de stad uitbrengt, maar de halve stad was er door verpest. Het is waar, voor dit kan men op dat uur te huis blijven, en voor de vuilstraten een koets nemen. Tot dat laatsten is in alle wijken, en alle oogenblikken gelegenheid. In vele straten & pleinen staan vele reien koetzen gereed, en in de keur daarvan rijdt men naar alle oorden der stad. Voor eene boodschap, hoe ver het end ook is, en of men alleen of met zijn vijfven is, betaald men 30 sous. Voor het uur geeft men 40- en langer duurende betaald men elk quartier, tegen 30 sous het uur. In alle gevallen een footje voor de voerman. De footjes zijn er danig in de mode, vooral op het platteland, daar de castelijns, of castelenessen, nooit vergeten om voor de garcon wat te vragen. Dit deden ze zelfs op plaatsen, daar niets goeds dan koffij en brood te krijgen was. In het doorrijzen op het land hebben wij het nergens goedkoop gevonden; integendeel in velen gevallen duur. Het kwam ons voor dat alles in de stad goedkoper was.

Wij reden dan naar buiten, maar daar ons grof rijtuig, binnenin agt zielen bevattede, en wij maar door klijne gaten zagen, zo hebben ons de bergen, de dalen & vlaktens, waarover en langs wij reden, niet veel aantekening waardig verschaft. Wij reden denzelfden weg waar langs wij gekomen waren, en kwamen tegen den middag aan een dorp La Chappelle genaamt waar de

[78] bouillon gereed zijnde, ons in pispotjes wierd voorgezet. Wij zagen nu dat onzen afkeer voor dit goore tuig, niet onveranderlijk was, want de bouillon smaakte recht goed. Wij moesten die dag, en nagt, hier en daar van paarden wisselende, door rijden, om den tweede nagt in Valenchienne te slaapen, maar reeds ten 10 uren des avonds brak den as der voorste wielen van de deligence; en veroorzaakten dat al de pasagiers, een 12 tal uitmakenden wandelen moesten, naar een nabuurig dorp, waarmede wij een groot uur doorbragten, en toen nog wierden wij uit medelijden in een miserabele kroeg opgenomen. Al het aangenamen dat wij die nagt konde hebben was, dat de verplichtende waard, aan juffrouw Epenhuizen een gemakkelijken stoel aanbood, waar in zij die akelijke nagt tamelijk rustig doorbragt, daar wij de andre van haar gezelschap niet veel meer dan rusteloos aan den kaart gezeten hebben. Ten 6 uren in den morgenstond was den herstelden wagen gereed, en wij reden, hier en daar pleisterende, zonder rustnagt, des avonds van den 3^e dag om 7 uren Brussel binnen.

Om al het aangenamen dat men in eene deligence ontmoeten kan, en om de weinige onaangenaamheden, die wij daar in ontmoet hebben. Ook om dat men in zulk rijtuig geen kennis krijgen kan van het land dat men doorrijdt, zullen

[79] wij altoos onze vrienden raden, dit te ontgaan, indien men het ontgaan kan. Het viel met het kindtje dat wij in den wagen hadden, over het geheel, best uit. Wij zullen altijd aan den braven vader gedenken, en de moeder in hare swakheden voor oogen houden; zo wel als wij aan onzen andren rijsgenood herdenkende, zullen herinneren dat wij in eenen tamelijk goeden man, op het einden een dugtigen Jacob in ontmoeten kunnen. Wij logeerden in de Duc de Brabant om zo kort mogelijk bij de Barque te zijn, en stapten daar den 31^e binnen. Dit is een aangenaam vaarttuig met een pavillioen in de open lugt, daar men bij opklimming als in den schouwburg zit. De roef is als een kamer; en men behoef zich nergens over te beklagen dan dat de vaart te kort duurde. Wij moesten viermalen in andre diergelijke overstappen; en men ziet er niet veel meer dan Laaken, Vilvoorden, en de plattegrond van het land, aan een der overloopen kan men voor matige prijs een tamelijke maaltijd mede nemen. Ten 5 uuren waren wij in Antwerpen met de postwagen van Boom, huurden een koets van den castelijn Fontijn en reden 1 september om ½ ses uuren naar de Lage Zwaluw. Kwamen daar ten 3 uuren des middags; troffen een beste voor de wind, naar de Prince Polder

[80] en daar een weinig vertoeft hebbende, kwamen wij ten 7 uuren, tehuis.

Conclusies

In de inleiding van deze masterthesis stelde ik de vraag: waarom reisde Pieter van Beest naar Parijs in 1804, en op welke wijze is het verslag dat hij van deze reis schreef in te passen in de literatuur over reizen en reisverslagen? Deze hoofdvraag valt uiteen in een empirisch deel en een theoretisch deel. In de hoofdstukken twee en drie is de persoon Pieter van Beest behandeld, evenals zijn achtergrond. Tevens bieden deze hoofdstukken inzicht in de politieke situatie in de Republiek en Frankrijk in de tijd van Pieter van Beest. De hoofdstukken vier en vijf hebben vervolgens inzicht verschaft in de traditie van reizen en het schrijven over reizen. Hoofdstuk zes bevatte de transcriptie van het reisverslag. Dit bood de unieke mogelijkheid om over de schouder van Pieter van Beest mee te kijken tijdens zijn reis naar Parijs en zijn verblijf in die stad. De antwoorden op de hoofdvraag worden in dit hoofdstuk in twee paragrafen behandeld. Omdat deze masterthesis is bedoeld als inleiding op het reisverslag, om het te ontsluiten voor wetenschappelijk onderzoek, behandelt een derde paragraaf mijn aanbevelingen voor verder onderzoek.

7.1 Pieter van Beest naar Parijs

Pieter van Beest wordt in 1748 geboren in Dordrecht. Opgegroeid als de jongste zoon van een wijnhandelaar vindt hij aansluiting bij de hogere burgerij in de stad. In de roerige periode die tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw aanbreekt in de Republiek, is het voor Pieter van Beest zonneklaar: het bestuur van de stadhouder is een fiasco. Het land zou bestuurd moeten worden door mensen die daartoe capabel zijn, niet door mensen die door overerving aan de macht komen. De bestuurders zouden het land democratisch moeten leiden. Pieter van Beest is een patriot, maar wel een pragmatische: wanneer het patriotten door de orangisten moeilijk wordt gemaakt, weet hij problemen te omzeilen en wanneer de federalistische patriotten door de unitarissen in de hoek worden gezet doet hij wat nodig is om niet in het gevang te belanden of verbannen te worden, maar meer niet.

Pieter van Beest heeft kennissen die in 1787 wel verbannen worden. Parijs is voor hen een populaire bestemming. Nieuws uit Parijs wordt ten tijde van de Franse Revolutie in de officiële kanalen gecensureerd door de orangisten, maar de leden van de patriottenbeweging blijven met belangstelling de gebeurtenissen in Frankrijk volgen. Hoewel voor de uitgeweken patriotten vanaf 1795 een terugkeer naar de Republiek weer mogelijk was, blijven sommigen in Parijs of reizen zij heen en weer tussen hun oude vaderland en de stad die hen zo lang gastvrijheid heeft verleend. De beschrijvingen van Pieter van Beest die in Parijs oude vrienden bezoekt, maken het aannemelijk dat hij gedurende de jaren van hun verbanning en daarna contact heeft gehouden met hen. Hoe anders kan hij weten waar in Parijs zij verblijven, en hoe kan hij anders geregeld hebben dat één van de bekenden optreedt als financier? Met zijn vriend Delhaas heeft Pieter van Beest ongetwijfeld vlak voor

zijn bezoek aan Parijs nog contact gehad; deze heer heeft namelijk de taak op zich genomen om voor het reisgezelschap een logement te zoeken en te huren voor de tijd dat de reizigers in Parijs verblijven. Dat deze heer Delhaas in Parijs overlijdt tijdens het bezoek van de reizigers aan de stad, is een jammerlijk toeval. Pieter van Beest geeft niet aan dat het op sterven liggen van zijn vriend een reden is om Parijs te bezoeken – maar gezien de frequentie waarmee hij zijn vrienden daar opzoekt is het bezoeken van vrienden in Parijs wel één van de redenen om de reis te ondernemen.

Het bezoeken van zijn vrienden is voor Pieter van Beest dus een eerste reden om naar Parijs te gaan, zo blijkt uit het reisverslag. Deze reden heeft het een politieke achtergrond: de vrienden van Pieter van Beest zijn vanaf 1787 naar Parijs verhuisd hetzij omdat zij zich niet meer konden handhaven als patriot in de Republiek, hetzij omdat zij zelf uit interesse voor de gebeurtenissen in Frankrijk enige tijd wilden doorbrengen in de ‘hogeschool voor het patriottisme en de revolutie’.²⁵³ In 1804, wanneer Pieter van Beest zijn reis onderneemt, bevinden de vrienden van Van Beest zich niet meer om politieke redenen in Parijs. Zij zijn vrij om terug te keren naar de Republiek. Dat Pieter van Beest zelf niet eerder naar Parijs is geweest of er enige tijd heeft gewoond, geeft te denken. Is hij wel een overtuigd patriot, of waait hij met alle winden mee? Ik vermoed dat hij wel degelijk een overtuigd patriot is en dat hij juist daarom ervoor zorgde dat hij niet verbannen werd naar Parijs. Als veel geziene Dordtenaar en lid van exercitiegenootschap De Vrijheid en later Schutterij De Kolveniers denkt hij wellicht in zijn eigen stad meer te kunnen betekenen voor het patriottisme dan in Parijs. Daarnaast is hij erg gehecht aan zijn woonplaats; hoewel hij een prettige tijd heeft gehad in Parijs, is hij blij wanneer hij de terugtocht naar Dordrecht aanvaardt. Hij schrijft daarover ‘dat nu elke voetstap der paerden, ons nader bragt aan een plekje gronds, waar men met minder gewoel, zuiverder lucht in ademd, en daar meer stil geluk te vinden is.’²⁵⁴

Pieter van Beest schrijft ook over de vele bezienswaardigheden die Parijs te bieden heeft. Tot in detail beschrijft hij pleinen, kerken, straten en gebouwen in Parijs en de verschillende kunstuitingen die hij er ziet. Hij geeft aan geen kunstkenner te zijn, maar hij geniet wel van deze toeristische uitstapjes. Een tweede reden dat Pieter van Beest naar Parijs reisde en enige tijd in de stad doorbracht, is dan ook eenvoudigweg omdat hij er als toerist in geïnteresseerd is. Een derde reden voor Pieter van Beest om naar Parijs te gaan, kan zijn dat de heer Epenhuizen hem heeft meegevraagd. Uit het reisverslag blijkt dat deze Albertus Epenhuizen met zijn vrouw en zoon in het gezelschap van Pieter van Beest naar Parijs reist. De motieven voor de heer Epenhuizen om Parijs te bezoeken komen wellicht voort uit beroepsmatige interesse: Albertus Epenhuizen is evenals zijn zoon Pieter Pleunardus chirurgijn en heeft dan ook een programma in Parijs dat enigszins afwijkt van dat van Pieter van Beest; het hele gezelschap brengt bezoeken aan de school voor stommen en doven en een instrumentenmaker, maar Pieter van Beest geeft aan dat zijn vriend Epenhuizen daarnaast nog meer

²⁵³ Frijhoff et al., *Vrijheid of de dood*, 6.

²⁵⁴ GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*, 75-6.

plaatsen bezoekt die met zijn beroep te maken hebben. De heer Epenhuizen is vroeg uit de veren en bezoekt naast ziekenhuizen ook een instrumentenmaker.

7.2 Plaatsing van het reisverslag van Pieter van Beest

De meeste reisverslagen zijn enkele tientallen pagina's lang. Het reisverslag van Pieter van Beest is dus met tachtig pagina's iets langer dan gebruikelijk. Op een ander punt wijkt het sterker af van andere reisverslagen: Pieter van Beest introduceert zijn reisgenoten, het gezin Epenhuizen, namelijk helemaal niet. De meeste andere auteurs van reisverslagen laten hun publiek in het begin kennismaken met het reisgezelschap. Mogelijk schreef de heer Epenhuizen zelf ook een reisverslag. Pieter van Beest schrijft het verslag 'om te strekken tot herinnering'. Het beoogde publiek bestaat dus uit onder andere hemzelf. Waarschijnlijk werd het publiek ook gevormd door 'het thuisfront', wat in het geval van Pieter van Beest (die kind noch vrouw had) bestond uit familieleden en vrienden. Mogelijk heeft Pieter van Beest zelf eerder al de reisverslagen van vrienden en kennissen gelezen; hij weet tenslotte al heel wat van Parijs af.

De reis naar Parijs wordt grotendeels per rijtuig afgelegd. Pieter van Beest en zijn reisgenoten maken hierbij gebruik van een huurrijtuig en van het openbaar vervoer per rijtuig. Uit de literatuur blijkt dat dit een gangbare manier van reizen is rond het jaar 1800. Net als Pieter van Beest introduceren de meeste auteurs van reisverslagen hun vervoermiddelen, verblijfplaats en uitgaven. Pieter van Beest schrijft nauwelijks over de terugreis; vanuit de diligence waarmee hij reisde had hij zeer beperkt zicht op zijn omgeving. Hoewel sommige auteurs van reisverslagen ongetwijfeld meer zagen van het landschap waar zij doorheen reisden, schrijft een groot deel van hen niets over de terugreis. Ook op dit punt past het reisverslag van Pieter van Beest mooi in het beeld van reisverslagen dat Dekker schetst in zijn artikel over reisverslagen van Noord-Nederlanders in de zestiende tot en met negentiende eeuw.²⁵⁵

De schrijvende reiziger klaagt regelmatig over oponthoud aan de grens en allerlei formaliteiten die geregeld moeten worden; ook hierop vormt het verslag van Pieter van Beest geen uitzondering. Hoewel in de literatuur over reizen en reisverslagen vaak wordt geschreven over het gebruik van taalgidsen en kaarten, maakt Pieter van Beest waarschijnlijk geen gebruik van een taalgids. Hij beschikt in elk geval wel over een kaart van Parijs. Deze kaart is echter niet de veelgebruikte, onhandige en grote overzichtskaart waarmee een reis gepland kan worden, maar een panoramakaart. Gezien het gebruik van de oude benamingen van pleinen en straten en de wetenswaardigheden die Pieter van Beest weet op te lepelen over Parijs, is het aannemelijk dat hij een reisgids van de stad gelezen had. Dit zou bijvoorbeeld de gids van M. Thiéry kunnen zijn, *Guide des amateurs et des*

²⁵⁵ Dekker, 'Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw' www.egodocument.net/REISCONF.htm.

étrangers voyageurs à Paris, ou description raisonnée de cette ville, de sa banlieue & de tout ce qu'elles contiennent de remarquable. Deze gids werd in 1787 uitgegeven in Parijs.²⁵⁶

Uit de literatuurstudie naar reisverslagen blijkt dan ook dat het reisverslag van Pieter van Beest weinig afwijkende kenmerken vertoont ten opzichte van andere reisverslagen. Alleen het ontbreken van een introductie van het reisgezelschap en de lengte van tachtig pagina's wijken af. Uit reisverslagen blijkt doorgaans wat de reden is geweest om de reis te ondernemen; deze kan economisch of religieus van aard zijn, maar ook militair. Tevens kan de reis uit toeristische motieven zijn ondernomen of voor studiedoeleinden. Uit mijn onderzoek is gebleken dat de reismotieven van Pieter van Beest vooral in de categorie toerisme vallen. Daarnaast spelen privéredenen een rol: Pieter van Beest wil oude vrienden opzoeken in Parijs en heeft met zijn vrienden, het gezin Epenhuizen, afgesproken de reis te maken.

7.3 Aanbevelingen

In het kader van mijn masterthesis over het reisverslag van Pieter van Beest heb ik niet alle aanknopingspunten die het verslag biedt voor onderzoek kunnen behandelen. Een tweetal mogelijke onderzoeksvelden sprong dusdanig in het oog dat ik ze wil aanbevelen voor verder onderzoek. Ten eerste een kunsthistorische invalshoek: Pieter van Beest vindt zichzelf bepaald geen kunstkenner en geeft verschillende malen aan dat hij daarom geen duidelijke mening kan hebben over kunst. Wel is hij onder de indruk van de kunst die hij ziet en geeft hij gedetailleerde beschrijvingen van kunstwerken. Ook schaft hij een uitleg over kunstwerken aan in Parijs. Opvallend is dat hij schrijft over de schilder Gerard van Spaendonck als zijnde de beroemdste bloemschilder van zijn eeuw; deze heer Spaendonck geniet in de eenentwintigste eeuw nauwelijks meer bekendheid. Voor kunsthistorici kan het door Pieter van Beest geschreven verslag dan ook interessante invalshoeken opleveren.

Ten tweede past het reisverslag heel goed binnen een onderzoek naar de Franse Revolutie en de beeldvorming daarvan. Het verslag staat bol van de verwijzingen naar de Franse Revolutie en het is vijftien jaar na het begin van de Revolutie geschreven. Hoewel ik in de transcriptie (hoofdstuk zes) regelmatig enige uitleg heb gegeven bij dingen die Pieter van Beest herinneren aan de Revolutie, ben ik niet diep op de Revolutie ingegaan. Het is echter wel heel interessant om dit te onderzoeken.

Ten derde zou ik graag zien dat het reisverslag van Pieter van Beest wordt opgenomen in *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*, samengesteld door Rudolf Dekker, Ruud Lindeman en Yvonne Scherf.²⁵⁷ Mijns inziens komt het reisverslag van Pieter van Beest in aanmerking voor plaatsing op de lijst, omdat de auteur schrijft over eigen belevenissen en gevoelens. Het verslag heeft dus een persoonlijk karakter. In

²⁵⁶ M. Thiéry, *Guide des amateurs et des étrangers voyageurs à Paris, ou description raisonnée de cette ville, de sa banlieue & de tout ce qu'elles contiennent de remarquable* (Parijs 1787).

²⁵⁷ Dekker et al. (eds.), *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*.

bijlage 3 heb ik de gegevens opgenomen die van belang zijn voor plaatsing op de lijst met reisverslagen.

Dankwoord

Deze masterthesis vormt de weerslag van anderhalf jaar archief- en literatuuronderzoek. Bij het doen van onderzoek en het schrijven van de masterthesis heb ik hulp gehad van een aantal personen.

Arianne Baggerman wees mij op het reisverslag van Pieter van Beest en hield mij bij de les wanneer ik dreigde af te dwalen van mijn doel: afstuderen. Ook bracht Arianne mij in contact met diverse mensen die mij hielpen.

Eén van deze mensen was Leo Damen. Hij is Parijs-expert en heeft mij heel goed geholpen met de annotatie van de transcriptie van het reisverslag van Pieter van Beest.

Arianne Baggerman zorgde ook voor de eerste contacten met het Gemeentearchief Dordrecht. Ik heb in het archief heel wat uurtjes doorgebracht en kon altijd een beroep doen op de medewerkers van de studiezaal. Ook Teun de Bruijn van het Gemeentearchief was heel behulpzaam; de collectie Blussé, waarvan het reisverslag van Pieter van Beest onderdeel uitmaakt, werd juist geheridexeerd toen ik enkele documenten nodig had. Toch zorgde meneer De Bruijn ervoor dat ik kon beschikken over de juiste informatie.

Al deze mensen wil ik hartelijk bedanken voor hun bijdrage aan het tot stand komen van deze masterthesis.

Gebruikte bronnen

Boeken en artikelen

- Altena, Bert, en Van Lente, Dick, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2003).
- Baggerman, Arianne, *Een lot uit de loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw* (Dordrecht 2001).
- Baggerman, Arianne en Dekker, Rudolf, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005).
- Bauerkämper, Arnd, et al. (eds.), *Die welt erfahren. Reisen als kulturelle begegnung von 1780 bis heute* (Frankfurt am Main 2004).
- Besselaar, Herman, *Het licht der lamp-lantaren: kleine geschiedenis van de straatverlichting* (Eindhoven 1969).
- Bestoezjev, Nikolaj, *Over Holland in 1815* (Leiden 1984).
- Boschma, Kees, *Reizen in Napoleons tijd. Een avontuurlijke en soms hachelijke onderneming* (Abcoude 1992).
- Brazier, Nicholas, *Histoire des petits théâtres de Paris depuis leur origine* (Parijs 1838).
- Brouwer, Rindert, *Ook u wacht ik: begraafplaatsen in Europa* (Rijswijk 2000).
- Camp, Maxime du, *Paris, ses organes, ses fonctions et sa vie jusqu'en 1870* (Monaco 1993).
- Chadych, Danielle, en Leborgne, Dominique, *Paris pour les nuls – son histoire, ses quartiers & ses monuments* (Parijs 2006).
- Cock, Lucien de, *Begraafplaatsen in Europa* (Kampen/Leuven 2006).
- Cotterell, Arthur, en Storm, Rachel, (eds.), *De grote mythologie encyclopedie: gezaghebbend alfabetisch naslagwerk over de mythen en legenden van Griekenland, Rome, Egypte, Perzië, India, China en uit de klassieke, Keltische en Germaanse oudheid* (Utrecht 2007).
- Dale, Van, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Den Haag 1982).
- Dalen, J.L. van, *Geschiedenis van Dordrecht I* (Schiedam 1987).
- Dekker, Rudolf, 'Het landschap' in reader *Geschiedenis van Nederland* (Rotterdam 2003/2004).
- Dekker, Rudolf, Lindeman, Ruud, en Scherf, Yvonne (eds.), *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam 2004).
- Frank - van Westrienen, Anna, *De groote tour, tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983).

- Frijhoff, Willem, et al. (eds.), *Vrijheid of de dood – la Révolution française vue des Pays-Bas 1789-1798* (Amsterdam 1989).
- Frijhoff, Willem, Nusteling, Hubert, en Spies, Marijke (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht. Deel II 1572-1813* (Hilversum 1998).
- Fritschy, Wantje, en Toebes, Joop, *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996).
- Haitsma Mulier, E.O.G., en Leyten, A.M.J.T. (eds.), *Het Nederlandse beeld van de Franse Revolutie in prent en film* (Amsterdam 1989).
- Hibbert, Christopher, *The grand tour* (Londen 1969).
- Hillairet, Jacques, *Évocation du Vieux Paris, Les Villages* (Parijs 1954).
- Linde, Antoinet van der, *Het oude licht: straatlantaarns en straatverlichting door de eeuwen heen* (Eindhoven 1980).
- Maczak, Antoni, *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 1998).
- Mulder, Liek, Doedens, Anne, en Kortlever, Yolande, *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn 2002).
- Nederlands historisch genootschap en rijkscommissie voor vaderlandse geschiedenis, *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden* (Utrecht, 's-Gravenhage 1975).
- Pauwels, Jacques R., *Het Parijs van de sansculotten. Een reis door de Franse Revolutie* (Berchem 2007).
- Pessard, Gustave, *Nouveau Dictionnaire Historique de Paris* (Parijs 1994).
- Oudiette, Charles, *Dictionnaire géographique et topographique des treize départements qui composaient les Pays-Bas autrichiens, Pays de Liège et de Stavelo ; les électors de Trèves, Mayence et Cologne, ...Juliers, Guildre, Clèves ... réunis à la France* (Parijs 1804).
- Pitte, Jean-Robert, *Paris, histoire d'une ville* (Parijs 1993).
- De Rouvières, *Histoire des théâtres et des lieux d'amusemens publics de Paris, précédée de considérations historiques sur l'origine du théâtre, la construction des théâtres, les auteurs et les acteurs dramatiques* (Parijs 19xx).
- Schama, Simon, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Den Haag 1989).
- Sliggers, B.C. en Wertheim, A.A. (eds.), *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V / Le zoo du prince. La ménagerie du stathouder Guillaume V* (Haarlem 1994).
- Sterkenburg, P.G.J. van, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands* (Groningen 1977).

- Thiéry, M., *Guide des amateurs et des étrangers voyageurs à Paris, ou description raisonnée de cette ville, de sa banlieue & de tout ce qu'elles contiennent de remarquable* (Parijs 1787).
- Warneke, Sara, *Images of the educational traveller in early modern England* (Leiden 1995).

Archiefbronnen

Alle archiefbronnen zijn te vinden in het stadsarchief van Dordrecht.

- GAD, 150, inventarisnummer 2566.
- GAD, Begraafboek
- GAD, Curatoren van het gymnasium te Dordrecht, inv. 94, fol. 15 e.v.
- GAD, Doop-, trouw-, en begraafboeken van Dordrecht, 1573-1812, toegangsnummer 11.
- GAD, Familiarchief Blussé, doos 22 nummer 1.
- GAD, Familiarchief Blussé, doos 22 nummer 2.
- GAD, Familiarchief Blussé, doos 22 genealogie en testament.
- GAD, Familiarchief Blussé, doos 22 nummer 528.
- GAD, Familiearchief Blussé, doos 24 nummer 536.
- GAD, Liste civique. Archiefnummer 4: de tijd van de Bataafse Republiek. Inventarisnummer 169, kanton 1, sectie 2.
- GAD, Pieter van Beest, *Dag register van ons reisje naar Parijs*. (in Familiearchief Blussé, huidige locatie onbekend).

Internetbronnen

- Dekker, Rudolf M., 'Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw' www.egodocument.net/REISCONF.htm. (31-07-2008).
- *Encyclopædia Britannica 2008* Encyclopædia Britannica Online <http://www.britannica.com/>
- <http://arthistory.we-wish.net/2007/09/10/davids-oath-of-the-horatii/> (10-11-2008).
- <http://fr.wiktionary.org/wiki/beauveau> (14-08-2008).
- <http://pantheon.monuments-nationaux.fr/fr/> (01-10-2008).
- http://parijs.nl/parijs/informatie/musea/geschiedenis/manufacture_royale_des_gobelins (01-10-2008).
- http://photos.pagesjaunes.fr/h/ad?type=s;ville=75199056;nomvoie=Place+Dauphine;numero=;templ=pjphoto_frame;templ_photo=pjphoto_photo;fwdto=/1/f;/interactif=1 (12-08-2008).
- <http://surprisetickets.nl/reizen/669-uffizi-museum-florence> (28-10-2008).
- http://www.belgiumthelaceto.be/famous_belgians_rennequin_sualet.php (04-11-2008).
- <http://www.frankrijkvakanties.eu/site/parijs/Pleinen/PlaceVendome.html> (04-11-2008).

- http://www.joostdevree.nl/bouwkunde2/begrippen_v_vj_vz.htm (13-10-2008).
- <http://website.leidenuniv.nl/~s0666009/Colleges%20eerste%20jaar/Klassieke%20oudheid/Klassieke%20Oudheid%20070215.doc> (28-10-2008).
- <http://www.marlymachine.org/> (14-08-2008).
- http://www.metzemaekers.com/artist_result/html/ID_604880/ (13-08-2008).
- <http://www.statenvertaling.net/concordantie/l/414-1.html> (18-08-2008).

cd-roms

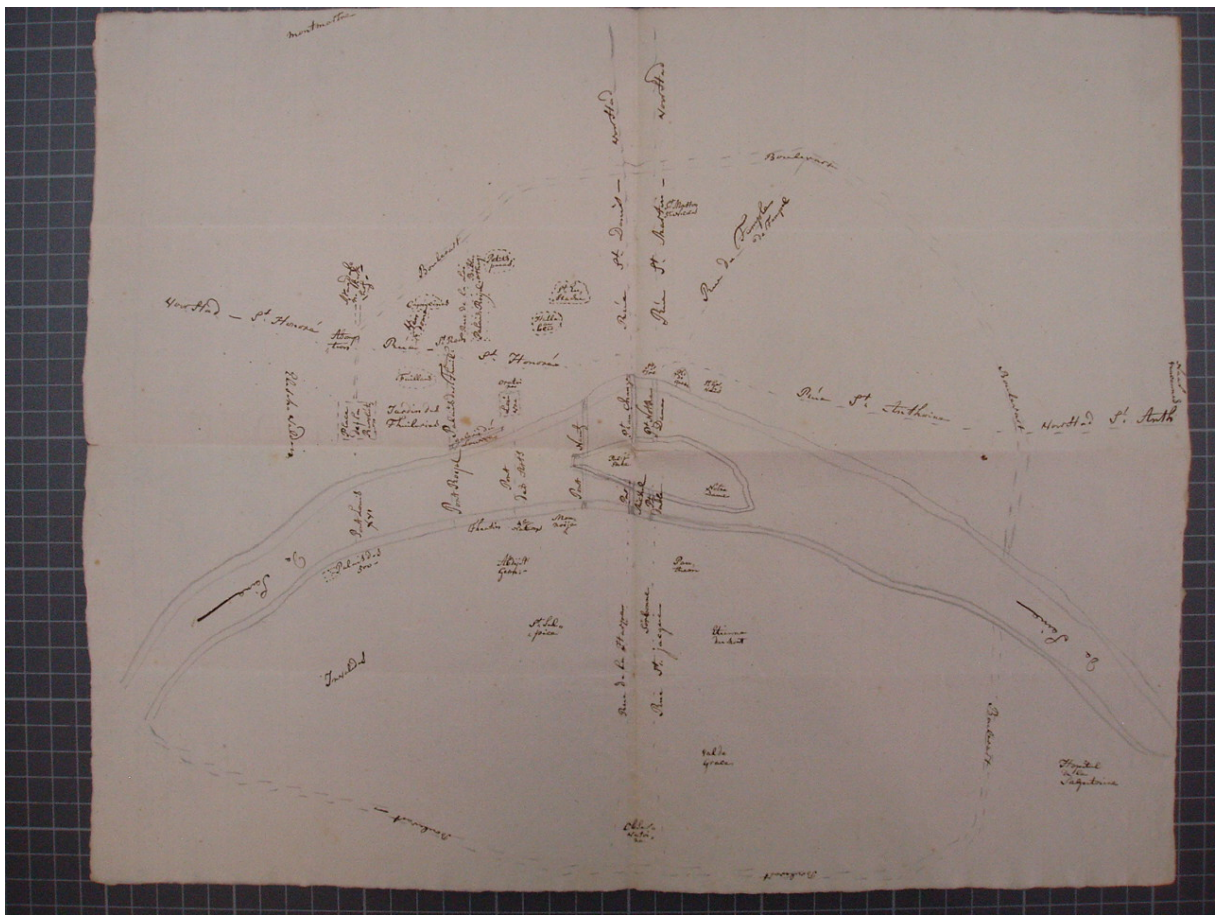
- *Microsoft® Encarta® Encarta Winkler Prins 2006* [CD]. Microsoft Corporation, 2005.
- *Microsoft® Encarta® Encarta Winkler Prins Woordenboek 2006* [CD]. Microsoft Corporation, 2005.
- *Bataven! Lijst van de Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* [cd-rom] 2003, persoonsnummer 4339. Hoort bij: *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003).

Bijlagen

Bijlage 1: Panoramakaart

Bijlage 2: Schets van de plattegrond van Parijs

Bijlage 3: Gegevens reisverslag

Auteursgegevens

1.1 Naam van de auteur: Pieter van Beest

1.2 Geboorte- en overlijdens- plaats en – datum: Dordrecht, 1 januari 1748 – Dordrecht 16 april 1828.

1.3 Nadere gegevens over de auteur: Zoon van Hermanus van Beest en Pieterella Vermander. Van Beest en Vermander huwden in 1727. Pieterella Vermander overlijdt in 1794, Hermanus van Beest in 1797. Zoon van een wijnhandelaar. Vooraanstaand burger en patriot.

2.1 Vindplaats: Gemeentearchief Dordrecht, collectie Blussé. Het archief wordt momenteel opnieuw geïnventariseerd.

2.2 Formaat: 25 x 18 cm. Omvang: 80 pagina's in vier katernen. Een index op het verslag is los bijgevoegd en bestaat uit één katern van vier pagina's.

2.3 Eerste regel van het handschrift: Dag register van ons reisje naar Parijs.

3.2 Motivatie van de auteur: om te strekken tot herinnering.

4.1 Periode die het document bestrijkt: 4 augustus 1804 – 1 september 1804.

4.2 Verslag van een reis naar Parijs en een verblijf van enkele weken in die stad.

Bijlage 4: Kaart van de route naar Parijs

Bron: Oudiette, Charles, *Dictionnaire géographique et topographique des treize départements qui composaient les Pays-Bas autrichiens, Pays de Liège et de Stavelo ; les electorats de Trèves, Mayence et Cologne, ...Juliers, Guildre, Clèves ... réunis à la France (Paris 1804).*

